

CAMI KÜTÜPHANE VAKFİYELERİNDEN NİZAMNAMELERE KİTAPLARI KORUMA YÖNTEMLERİ

THE BOOK PROTECTION METHODS FROM THE ENDOWMENTS OF THE MOSQUE LIBRARIES TO THE REGULATIONS

Sevgi AĞCA DİKER^{*}

Öz

İslam medeniyetinin kuruluş aşamasından itibaren hemen her coğrafyada Müslüman halkın ibadet ve sosyalleşme için kullandığı, kamusal alan olarak hizmet veren camilerde vakıf kütüphaneleri kurulmuştur. Caminin kamusal alan olarak toplumun çeşitli sınıflarını bir araya topluyor olması, vakfedilen kitapların daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmasını sağlıyordu. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin ilk halk kütüphaneleri de vakfedilen kitaplarla cami içlerine kurulan bu kütüphanelerdir. Vâkıflar, kütüphanelerini camilerde halkın kullanımına açma konusunda istekli olsalar da kitaplarının bekası öncelikli olduğundan vakfiyelerde kitapları korumak için birçok önlem alınmıştır. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde âtil kalan cami kütüphanelerindeki kitaplar hızla eksilmeye başlar. Yurtiçinde ve yurtdışında satılmaya başlanan vakıf kitaplarını korumakla ilgili ilk önlemler Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından alınmaya çalışılmıştır. Vakıf kitapları yurt dışına kaçırılmış olsa da ilk Âsâr-ı Atika Nizamnâmelerinde bunları koruyucu maddeler yer almaz. Ülkemizde eski eser denilince toprak altından çıkan eserler akla geldiğinden ilk olarak onlar devlet malı niteliği kazanmıştır. Ancak zamanla oluşan bilinçle vakıf kitapların tespit ve kayıt çalışmaları başlamış ve koleksiyonlar bilinir hale gelmiştir. Evkaf-ı İslamiye Müzesi'nin kuruluşuyla yazma eserlerin bir kısmı korunmuş olsa da tamamının muhafazası mümkün olamamıştır. Bu çalışma, Osmanlı döneminde kurulan cami kütüphane vakfiyelerinden örnekler, arşiv belgeleri, eski eserleri korumak için yayımlanan ilk nizamnameler ve konuyla ilgili literatür taranarak hazırlanmıştır. Kitap vakfiyelerinde kitapları korumaya yönelik maddeler, bir noktada günümüzde uygulanan modern koruma yöntemlerinin temelini atmışsa da konu cami vakfiyeleri özelinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cami kütüphaneleri, kitap vakfı, vakfiye, Evkâf-ı İslâmiye Müzesi, Âsâr-ı Atika Nizamnâmesi

Abstract

Since the early development of Islamic civilization, in virtually every Islamic geography, libraries have been built in mosques, which are used by the Muslims to worship and socialise, and which serve as public spaces. The fact that the mosque, as a public space, brought together people from different social classes, enabled the donated books to reach a wider audience. In this regard, the first public libraries of the Ottoman

* Dr., Galata Mevlevihanesi Müzesi Müdürlüğü, İstanbul / Türkiye, agcasevgi@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7110-1317

state were those built with donated books inside mosques. Although they had a positive attitude towards making the libraries in mosques available to the public, the survival of the books was a top priority and thus many measures were taken to protect the books in the waqfs. However, by the 19th century, the books in mosque libraries in idle state began to decrease rapidly. The first measures to protect the waqf books sold in and out of the Ottoman State, were taken by the Ministry of Waqfs. Although waqf books were smuggled abroad, the first Asar-ı Atika Regulations did not include protective measures. In our country, when the term “ ancient artefacts” is referred to, the first thing that comes to mind is those found under the ground; therefore, these artefacts gained the status of state property first. However, with the awareness raised, books have come to be identified and recorded and the collections became known. Although some of the manuscripts were preserved with the establishment of the Evkâf-ı İslamiye Museum, it was not possible to preserve all of them. This study draws on a review of examples of mosque library waqfiyas established in the Ottoman period, archival documents, the first regulations issued for the protection of historical artefacts, and the relevant literature. Although the regulations on the protection of books in waqfiyas constitute the basis of modern conservation methods applied today, the subject has been analysed in the context of mosque waqfiyas.

Keywords: Mosque library, book waqfiyas, waqf, Evkâf-ı İslamiye Museum, Asar-ı Atika Regulation

Giriş

Cami kütüphanelerinin geçmişine baktığımızda, Emevîler döneminde Kur'an ve hadis eğitimlerinin verildiği bir okul olarak kullanılan mescitlerde ilk kütüphanelerin ortaya çıkmış olması muhtemeldir.¹ İslam toplumunda camilerin ibadethane olma yanında sosyalleşme ve eğitim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği kamusal bir mekân olarak hizmet vermesi, müstakil kütüphanelerin olmadığı dönemlerde bazı kitap vâkıflarının camilere kitap vakfetmeye yönelmesini sağlamıştır. İslam'ın yayıldığı coğrafyaların hemen hemen tamamında ilk dönemlerde müstakil kütüphanelerden önce halkın kullanımı için cami/mescid ve medrese kütüphanelerinin varlığına rastlanır. Şam'da Emeviye Cami², Kahire'de Ezher Cami³, İspanya'da Mâleka Ulu Cami ve Kurtuba Ulu Cami⁴, Kuzey Afrika'da Karaviyyin Cami⁵ kütüphaneleri ve ilim faaliyetleriyle öne çıkmıştır. Halkın ve medrese öğrencilerinin rahatlıkla girip çıktıkları kamusal bir alan olan cami, okuyucunun kitabı ödünç alması, okuması, istinsah etmesi için uygun ortamı da içinde barındırmaktadır. Genel olarak caminin bânisi tarafından vakfedilen kitaplarla kurulan bu kütüphanelerin akıbeti değişen merkezî idarenin yaklaşımına göre ya yok edilmekte veya amaçlarına hizmet etmeye devam etmektedir. Örneğin, Kurtuba Ulu Câmî Kütüphanesi, Kastilya

1 İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, Timaş, İstanbul 2020, s. 36-37.

2 Camiü'l Emeviye kuruluşundan itibaren ilim ve kültür merkezidir ve çok sayıda kitap vardır. İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, s. 71.

3 Halife Hâkim, 361/972'de Dârü'l-ilmdeki kitapların yarısını caminin içine taşıtmıştır. İsmail Erünsal, *age.*, s. 62-63.

4 Kurulmasından hemen sonra kültürel faaliyetlerin merkezi olan kütüphanede tıp, astronomi ve matematik gibi ilimler tahsil edilmeye başlanmıştır. Julian Rebia, “el-Mektebat ve Hüyâtü'l-Kütüb fî İsbanya'l İslamiyye” Çev. Cemal Muhammet Muhriz, *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtututati'l Arabiyye*, IV-V, Kahire 1958-1959, s. 77, nakleden İsmail Erünsal, *age.*, s. 50.

5 Mağribdeki en ünlü cami kütüphanesidir. İsmail Erünsal, *age.*, s. 61.

ve Léon Kralı II. Ferdinand'ın (ö.650/1252) 1236'da şehri zaptında yok edilirken,⁶ Memlük Sultanı Kansu Gavri'nin (ö.922/1516) Mısır'da yaptırdığı camide kurduğu kütüphanede bulunan 469 kitap, Osmanlı devleti idaresine geçtikten sonra 22 Eylül 1520'de halen kullanımdadır.⁷

Osmanlı döneminde camilere kitap vakfına ilk olarak Sultan II. Murad döneminde rastlanır. Akıncı beylerinden Gazi Mihal Bey'in (ö.839/1435) Edirne'de, 1422'de inşa ettirdiği camiye vakfettiği kitaplarla kurduğu kütüphane bu konuda bir ilktir.⁸ Mevlâna Mehmed bin Armağan/Molla Yegan (ö.840/1436), Bursa'da yaptırdığı mescidine 2.900 kitabını vakfetmiştir.⁹ Padişahların ve hanedan üyelerinin kurdukları güçlü vakıfları olan cami kütüphanelerinden birkaç örneği şöyle sıralayabiliriz; Fatih Sultan Mehmed'in (ö.886/1481), Fatih Camii'ne kurduğu kütüphanesi,¹⁰ Kanuni Sultan Süleyman'ın (ö.974/1566) ve Sultan II. Selim'in (ö.982/1574) banisi oldukları camilerde kurdukları kütüphaneler.¹¹ Osmanlı sarayının cami kütüphanelerine verdiği destek hanedana mensup kadınların vakıflarıyla da karşımıza çıkmaktadır. Keza Sultan II. Bayezid'in (ö.918/1512) kadınlarından Hüsn-ü Şah'ın (ö.926/1520?), 1490'de yaptırdığı Hatuniye Camii'ne,¹² Gülnüş Emetullah Vâlide Sultan'ın (ö. 1127/1715) 1712'de Üsküdar'da yaptırdığı Cedid Vâlide Camii'ne ve Mihrişah Valide Sultan'ın (ö.1220/1805) Eyüb Sultan Camii'ne vakfettiği kitaplar gibi.¹³ Bürokratlar arasında da çok sayıda kitap vâkîfi bulunmaktadır. Timurtaş Paşa'nın oğlu Umur Bey (ö.865/1461) Bursa'da yaptırdığı camide¹⁴, Molla Yegân olarak da bilinen Mevlâna Mehmed b. Armağan (ö.865/1461) Bursa'daki mescidinde,¹⁵ Sadrazam Makbul İbrahim Paşa (ö.942/1536) Hezargrad'da yaptırdığı camide,¹⁶ Sadrazam Yusuf Ziya Paşa (ö.1232/1817) Keban Madeni'nde yaptırdığı camide,¹⁷ Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey bin Abdullah (ö.?) İstanbul'da Cihangir Camii'nde¹⁸ kütüphane kurmuşlardır.

6 İsmail Erünsal, *age.*, s. 50.

7 Camide bulunan vakıf kitapların listesi için bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), E.6090/1=753/74, 9 Şevval 926/22 Eylül 1520.

8 BOA, Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Ruus Kalemî Defterleri (A.DVNS.RSK.d.) 64, s. 145, nakleden İsmail Erünsal, *age.*, s. 119.

9 İsmail Erünsal, *age.*, s. 137.

10 Mütgan Cumbur, "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, VI/4, (1957), s. 4-6.

11 Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi I, Hikmet Matbaası, Dersaadet 1327, s. 261, Mütgan Cumbur, "Vakfîyelerine göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi", *Türk Kütüphaneler Derneği Bülteni*, XI/12, (1962), s. 6, İsmail Erünsal, *age.*, s. 32.

12 Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK, Ankara 1980, s. 23.

13 Günay Kut-Nedret Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2021, s. 101-102, 104.

14 Umur Bey Vakfîyesi, 848 – 1449, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), d.591, s. 181-182; İsmail Erünsal, *age.*, s. 10.

15 Molla Yegân olarak bilinen bk. İsmail E. Erünsal, "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lütfî Hakkında Birkaç Not", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 33, (1982), s. 64.

16 Makbul İbrahim Paşa'nın genel vakfîyesi için bk. BOA, TSMA. D.7029, 10 Rebiülevvel 940/29 Eylül 1533; Hâfız-ı kütüblük tevcihiyle ilgili bk. BOA. Cevdet Tasnifi Maarif Belgeleri (C.MF) 2/100, 28 Şaban 1247/1 Şubat 1832.

17 BOA, TSMA.E.61/1-2=381/32, 29 Zilhicce 969/20 Eylül 1560.

18 Mahmud Bey bin Abdullah el-Mennan Vakfî, Şer'îyye Sicilleri, Galata Mahkemesi, 1 Cemaziyelevvel 1002/23

Bu çalışmada camilerin içine vakfedilen birçoğu mütevazî kitap sayısına sahip kütüphaneler, belli bir bölge tanımlanmadan seçilmiş örnekler üzerinden incelenecektir. Camilere kütüphane kuran vâkıfların kitaplarını korumak için vakıf şartlarına dâhil ettikleri koruma amaçlı maddeler ve bu maddelerin yüzyıllar içinde kitapları korumada etkin olup olmadığı tartışılacaktır. Büyük değişimler dönemi olan 19. yüzyıl kuşkusuz vakıf kitapları oldukça zorlamıştır. Hızla değişen dünyada, camiler eğitim alınan kamusal alan olmaktan uzaklaşmış, küçük gelirli vakfiyelerle ayakta durmaya çalışan cami kütüphaneleri bakımsızlıktan birçok kitabını kaybetmiştir. Camilerin yüzyıllar boyunca farklı halk katmanlarına bilginin yayılmasında önemli bir hizmet yürüttüklerine işaret eden bu çalışma, kitap vakfiyeleri ve arşiv belgeleri temel olmak üzere konuyla ilgili çalışmalardan yararlanılarak hazırlanmıştır. Vakıf kütüphanelerle ilgili birkaç yayın varsa da öznesi cami kütüphaneleri olan çalışmalar oldukça az sayıdadır. Ayrıca belirlenmiş bir konu üzerinde cami kütüphanelerini inceleyen benzer bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma cami kütüphanelerinin vakfiyelerinde kitapları korumaya yönelik maddelerin gelişimiyle sınırlandırılmıştır. Ancak cami kütüphane vakfiyeleri gölgede kalmış birçok konusıyla araştırmacılarını beklemektedir.

Cami Kütüphanelerinin Kitap Vakfiyeleri

Vâkıfların koyduğu şartlara bağlı olmakla birlikte okuyucuya cami içinde belirli günlerde hizmet verildiği gibi, ilk dönemlerde dışarıya ödünç kitap hizmeti de sunulmaktadır. İncelenen örneklerde ödünç verme süresinin bir ila altı ay arasında değiştiği görülmektedir.¹⁹ Camilere kitap vakfedilmesi İslam toplumlarında yaygın şekilde uygulanıyor olsa da İslam hukuku çerçevesinde taşınır malların, dolayısıyla kitapların vakfedilmesiyle ilgili ulemanın görüş farkı bulunmaktadır.²⁰ Bu sebeple kitap vâkıfları vakfiyelerinin son bölümlerinde, ulemeden kitap vakfının caiz olduğunu savunanların görüşlerine yer vermişlerdir.²¹ Ulema farklı görüşler ileri sürmüşse de genel itibarıyla kitap vakfının caiz olduğu görüşü yaygındır. Öyle ki şer'iyye sicilleri incelendiğinde, kitap vakfetmek veya kütüphane kurmak için sadece vasiyetin yeterli görüldüğü durumlara dahi rastlanmaktadır. Yazılı veya sözlü vasiyetin doğruluğunun ispatı, kitapların vakfedilmiş sayılması için yeterli gelmekte, mirasçıları mevcut kitaplar için vakfiye düzenlemektedir. Örneğin Rumeli Kazaskeri Abdülkadir Efendi'nin (ö.1086/1675) istinsah ettiği, çoğu Arapça ve aralarında bir iki Türkçe fetva kitabı bulunan kitapları vefatından sonra, vasiyeti

Ocak 1594, Sicil No:17, y. 187b-188a.

19 Mahmud Bey bin Abdullah el-Mennan Vakfı, Şer'iyye Sicilleri, Galata Mahkemesi, 1 Cemaziyelevvel 1002/23 Ocak 1594, Sicil No:17, y. 187-188, 6 aya kadar ödünç verilmesiyle ilgili bk. Mahmud Efendi ibni Abdullah, Ahî Çelebi Mahkemesi, 1 Safer 1083/29 Mayıs 1672, Sicil No: 29, y. 23-b.

20 İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II Kuruluştan Tanzimata Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, TTKB, Ankara 1988, s. 194.

21 Mehmed Efendi [ibni] Abdurrahim Efendi Vakfı, Şer'iyye Sicilleri, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, (20) B 1097/12 Haziran 1686, Sicil No: 12, s. 109b; Mahmud Efendi ibni Süleyman, 29 Recep 1099/30 Mayıs 1688, Şer'iyye Sicilleri, Ahî Çelebi Mahkemesi, Sicil No: 64, y. 45b-46a.

üzerine kızları ve oğulları tarafından vakfedilmiştir.²² Bazı vâkıflar yaşamları boyunca sahip oldukları kitapları değil, okunmasını istedikleri kitapları vakfetmektedir. Hocapaşa Mahallesi sakinlerinden olan Hacızâde Mustafa Efendi'nin (ö.1086/1675) vasiyeti üzerine vakfettiği 2.220 esedi kuruşla Süleymaniye Camii içine büyük bir dolap ve vasiyet ettiği kitaplar alınmıştır. Bu tip kitap vakfıyelerinde kitaplara ve dolaba harcanan paralara işaret edilmektedir.²³

Camilere Vakfedilen Kitapların Niteliği ve Niceliği

Cami ve mescit kütüphanelerinin kitap koleksiyonları, kütüphane kurucularının kimliğini bir noktaya kadar yansıtmaktadır. İstisnaları olsa da vâkıflar genellikle okumak üzere topladıkları kendi kitaplarını vakfetmektedirler. Bu sebeple koleksiyon vâkıfın ilgi alanlarına göre şekillenirken yeni vâkıfların kitap bağışlarıyla Cami içindeki kütüphane zenginleşir; fakat bu arada ilk vâkıfın kitaplarıyla oluşturduğu kimlikten uzaklaşır. Padişahlar ve hanedan üyeleri dışında kitap vakfedenlerin birçoğunun saray eğitimi almış ağalardan ve ilmiye sınıfından oluştuğu dikkate alındığında, vakfedilen kitapların büyük bir kısmının Mushaf, tefsir, hadis, fetva, ilmihal vb. dini içerikli kitaplarla medreselerde okutulan diğer kitaplardan oluşması şaşırtıcı değildir. Camiye gelen cemaatin okuması için vakfedilen kitaplar arasında Türkçe kitaplara da rastlanır. Timurtaş Paşa'nın oğlu Umur Bey (ö.865/1461), Bergama'da yaptırmış olduğu medreseye vakfettiği kitapların en eski tarihli vakfiyesine göre; medrese müderrisleri ve öğrencileri için Arapça eserler, Bursa'daki camiine de camiye gelen cemaatin okuması için 33 cilt Türkçe kitap vakfetmiştir.²⁴ Mevlana Kıssahan Hacı Muslihiddin Mustafa b. Cüneyd'in (ö.?), Kandıra'da iki mescitte kurduğu kütüphane koleksiyonunun büyük bir kısmı Farsça ve Arapça, tefsir, hadis, fıkıh, gramer, tasavvuf kitaplarından oluşurken, matematik ve astronomiyle ilgili beş, tıpla ilgili dokuz eser ve halk arasında yaygın olarak okunan *Envârü'l-Âşikîn*, *Gülzâr* ve *Şir'atü'l-İslâm* gibi birkaç Türkçe kitap da bulunmaktadır.²⁵ Fatih Cami kataloğunda *Keşşâf*, *Bezzâvi Tefsiri*, *Sahih-i Buharî*, *Tarih-i Cengiz Han* gibi kitaplar yer alır.²⁶ Edirne Selimiye Camii'ne vakfedilen kitaplar içinde Arapça *Aynî Tarihi* bulunmaktadır.²⁷ Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey'in (ö.?) Cihangir Camii'ne vakfettiği kitaplar arasında *Taberî*, *Battal Gazi*,

22 Abdülkâdir Efendi Vakfı, Şer'iyye Sicilleri, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, 25 Muharrem 1086/21 Nisan 1675, Sicil No: 8, y. 62 a-b; Ayşe Buluş, *15-18. Yüzyıl Osmanlı Kitap Vakfiyeleri (İstanbul Kadı Sicillerine Göre Metin ve İnceleme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 211-216.

23 Büyük bir dolap ve içine tefsir, hadis gibi dinî konulu kitaplar alınmış, vakfedilen paradan geriye 280 kuruş kalmıştır. Hacızâde Mustafa Efendi ibni Ali Vakfı, 5 Zilhicce 1086/20 Şubat 1676, İstanbul Bâb Mahkemesi, Sicil No: 25, y. 184b-185a.

24 İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 10.

25 VGMA. d. 570, s. 218, 224-227; İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, s. 156.

26 Fatih Sultan Mehmed'in Semaniye Medresesine vakfettiği kitapların sonradan taşındığı Fatih Camii'ndeki sayımına ilişkin defter. BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), D. 9559, 21 Rebiülahir 968/9 Ocak 1561.

27 Vakıf kitap olmasına rağmen 1726'da üç kat muşamba ve kalın zarflar içinde muhafaza edilerek saraya gönderilmesi istenmiştir. BOA. Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyün Sicilleri Mühimme Defterleri (A. {DVNSHM.d.) 133, h. 232, 10 Cemaziyevvel 1138/14 Ocak 1726.

Cariyenâme, Yusuf-u Züleyha, İskendernâme ve inşa kitaplarının olduğu görülür.²⁸ Şeyh İshak b. Abdürrezzâk'ın (ö.?) vakfettiği kitaplar arasında tıp, matematik ve astronomiye ait 41 kitap bulunur.²⁹ Camilere vakfedilen kitaplar arasında lügatler de vardır. Sadrazam Melek Mehmed Paşa'nın oğlu Reîsülulema Abdülkâdir Beyefendi'nin (1262/1846) vakfettiği kitaplar arasında *Nehcetü'l Lugat*, basma *Vankulu Lügatı* ve *Kanunnâme-i Cedid* bulunmaktadır.³⁰ Diyarbakırlı Seyyid Hüseyin Efendi'nin (ö.?), Diyarbakır Cami-i Kebir'de bulunan Mesudiye Kütüphanesi'ne vakfettiği kitaplar arasında, Erzurumlu İbrahim Hakki'nın *Marifetnâme'si, Hümayunnâme, Divân-ı Sâmî, Tütînâme, Husrev u Şirîn, Târih-i Kara Nişancı, Şerh-i Gülistan* gibi tarih ve edebiyat kitapları bulunur.³¹ Bu örnekler çoğaltılabilirse de genel olarak vâkıfın hayatı boyunca eğitimini aldığı, ilgilendiği ve okumak için aldığı kitapları vakfettiği söylenebilir.

Vâkıflar kitaplarını vefatlarından sonra halkın kullanımına açmak için camiye vakfetseler de bazı ilim dallarındaki kitapların sarayın takibinde olduğunu söylemek mümkündür. Bunların başında nücum (İslam bilim tarihinde astronomi) kitapları gelir. Sultan III. Murad'ın (ö.1003/1595), 9 Şubat 1579'da İstanbul kadısına gönderdiği bir hükümde, müteveffa (Molla Lutfi) Lütfullah'ın (ö.900/1495) münecimliğe dair kitaplarının Mimar Sinan Mahallesi imamı ve müezzininde olduğunu öğrendiğini, bu kitapların onların ellerinden alınarak Rasathane'ye verilmesini emreder.³² Sultan III. Murad bu emriyle bir yandan kitapların farklı maksatlarla kullanımını engellerken öte yandan ünlü gökbilimci Takiyüddin er-Râsid (ö.993/1585) tarafından İstanbul'da "Darü'r rasadü'l cedid" ismiyle kurulmuş olan ilk rasathane kütüphanesinin koleksiyonunu zenginleştirmektedir.³³ Sultan III. Ahmed (ö.1149/1736), Sadrazam Şehit Ali Paşa'nın (ö.1128/1716) nücumla ilgili kitaplarının saraya alınarak koleksiyonunu zenginleşmek istese de gerçek bir kitapsever olan paşa onları çoktan vakfetmiştir. Devrin şeyhülislamı Ebu İshak İsmail Efendi (ö.1137/1725), hukuken padişahın elini güçlendirmek için sonradan yanlış anlamalara sebep olacak bir fetva verir. Bu fetvaya göre "felsefe, nücum, yalanlarla dolu şiir ve tarih" kitapları vakfedilemez. Şeyhülislam her ne kadar padişahın Şehit Ali Paşa'nın vakıf kitaplarını saraya alması için zorlama bir fetva vermişse de³⁴ Sultan III. Ahmed kütüphane kurarken bu fetvaya uymaz. Zira kurduğu kütüphaneye vakfettiği kitaplar arasında tarih, edebiyat, felsefe ve nücum kitapları bulunmaktadır.³⁵ Döneminde dahi uygulanmayan bu siyasi

28 Mahmud Bey bin Abdullah el-Mennan Vakfı, Şer'iyye Sicilleri, Galata Mahkemesi, 1 Cemaziyelevvel 1002/23 Ocak 1594, Sicil No:17, y. 187-188.

29 Ömer Lütfi Berkan-Ekrem Hakki Ayverdi, *İstanbul Vakıflar Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihi*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1970, s. 439-440; İsmail Erünsal *Türk Kütüphaneleri Tarihi II.*, s. 44.

30 Abdülkâdir Beyefendi ibni Melek Mehmed Paşa, Galata Mahkemesi, 26 Rebiülevvel 1223/22 Mayıs 1808, Sicil No: 584, y. 63b-64a.

31 Hüseyin Efendi ibni Mahmud bin Abdullah, Mahmud Paşa Mahkemesi, 22 Safer 1259/24 Mart 1843, Sicil No: 43, y. 40b.

32 BOA. A. {DVNSMHM.d. 34, y.125b, h. 272, 12 Zilhicce 986/9 Şubat 1579.

33 A. Süheyl Ünver, *İstanbul Rasathanesi*, TTKB, Ankara 1969, s. 35, 47, 48.

34 Kitapların büyük bir kısmı müsadere yoluyla saraya alınmıştır. İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, Timaş, 3. Baskı, İstanbul 2021, s. 281-290.

35 İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 75-79.

fetva sonraki yıllarda da bağlayıcı olmamıştır. İstanbullu Hacı Ahmed Çelebi'nin (ö.?), 1694'te vakfettiği 132 cilt içinde astronomiye dair kitaplar olduğu gibi bir de usturlap (yıldızların konumunu belirlemek için kullanılan bir astronomi aleti) bulunmaktadır.³⁶

Camilere vakfedilen kitapların sayıları dikkate alındığında çok zengin koleksiyonlar olmadıkları görülür. Camilere kurulan mütevacı kütüphaneler, daha sonra farklı kişilerin yeni kitap vakıflarıyla zenginleşmekte ve çeşitlenmektedir.³⁷ Banilerinin kurduğu güçlü vakıfların gelirleriyle uzun yıllar boyunca ayakta kaldığından, kitap vâkıflarının tercihi olmuşlardır. Vâkıfların en çok tercih ettiği camilerin başında Fatih Camii gelir. Bu caminin banisi ve kütüphanenin kurucusu Fatih Sultan Mehmed'dir.³⁸ Bu kütüphaneye kitap vakfedenlerin birkaçını örnek verecek olursak; Mahmud Paşa'nın kızı Ayşe Hatun, güzel ciltli altın cetveli *Ebussuud Tefsirini*,³⁹ Galata Kadısı Musa Efendi (ö.?) bir kısmını kendisinin istinsah ettiği kitaplarını vakfetmiştir.⁴⁰ Şeyhülislam Menteszâde Abdurrahim Efendi (ö.1129/1717)⁴¹ ve Fatih Camii İmamı Seyyid Yusuf Efendi'nin ⁴² vakıflarıyla gelişen Fatih Camii Kütüphanesi'ne kitap vakfedenlerin en meşhurlarından biri şüphesiz Sır Kâtibi Mehmed Tayfur Ağa'dır. Mehmed Tayfur Ağa (ö.1232/1817), Has Oda'daki üst düzey görevinin getirdiği ayrıcalıkla⁴³ zenginleştirdiği kütüphanesini 1848-1850 yılları arasında 108, 38, 52 ve 92 cilt kitap olmak üzere peyderpey vakfetmiştir.⁴⁴ Dersiam Bafrevî Ahmed Revnakî Efendi (ö.1236/1820) 106 cilt kitabını,⁴⁵ Şeyhülislam Yasincizâde Seyyid Abdülvehhab Efendi'nin oğlu Seyyid Mehmed Ragıb Efendi

36 Hacı Ahmed Çelebi Vakfîyesi, Şer'iyye Sicilleri, Ahî Çelebi Mahkemesi, 10 Şaban 1105/6 Nisan 1694, Sicil No:78, y. 12a-b.

37 Bu kütüphanelerin birden fazla vakfîyesi bulunmaktadır. Fatih Sultan Mehmed'in Fatih Camii'nde kurduğu kütüphaneye, Müderris Kâsım b. Hâbil 65 adet kitabını vakfetmiş ve kitaplarının rehin karşılığı ödünç verilmesine izin vermiştir. Müderris Kâsım b. Hâbil Vakfîyesi, Şer'iyye Sicilleri, Balat Mahkemesi, Sicil No: 2, y. 81b-82a; İsmail Erünsal, *age.*, s. 48.

38 Fatih'in 1493 tarihli vakfîyesinde, Caminin batı tarafına eklenen bir hacim içine vakfedilen kitapları konulduğu belirtilmektedir. Kütüphane medrese talebeleri, müderrisler ve dışarıdan gelecek diğer müderrislerin kullanımına açıktır. Müjgan Cumbur, "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, VI/4, (1957), s. 4-6.

39 Camii içinde ulemaya vakfedilen diğer kitapların içine konulması şartını ihtiva eden Fatma Sultan ibnetü Mahmud Paşa vakfîyesi için bk. Şer'iyye Sicilleri, İstanbul Bâb Mahkemesi, 1 Cemaziyülevvel 1083/24 Eylül 1672, Sicil No: 14, y. 115a-b.

40 İstanbul kadılarının nezaretinde olması şartıyla vakfetmesiyle ilgili bk. Musa Efendi ibni Şeyh Ali Efendi, İstanbul Bâb Mahkemesi, 15 Cemaziyülahır 1112/27 Kasım 1700, Sicil No: 70, s. 82a-b.

41 Abdurrahim Efendi ibni Mehmed Efendi Vakfî, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği, 20 Rebiülahir 1129/3 Nisan 1717, Sicil No: 107, y. 99-102.

42 Seyyid Yusuf Efendi ibni Fazlullah Vakfî, Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadâreti Mahkemesi, 25 Şaban 1163/30 Temmuz 1750, Sicil No: 250, y. 26a-27b.

43 Sevgi Ağa Diker, *Osmanlı Saray Teşkilatında Has Oda*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2021, s. 412.

44 1848 tarihinde isimleri ve özellikleri vakfîye sonuna kayıtlı 108 kitabını, 1849'da 38 ve 52 cilt kitabını bağışlamıştır. 1850'de 92 cilt kitabıyla birlikte kütüphane vakfîyesini de değiştirmiştir. R. Tuba Çavdar, *Tanzimat'ın Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s. 10.

45 Seyyid Ahmed Revnakî Efendi ibni Hüseyin bin İbrahim, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, 13 Şaban 1251/4 Aralık 1835, Sicil No: 1398, y. 87b-89b.

(ö.1253/1837) 19 cilt,⁴⁶ Darphane Emîni Seyyid İbrahim Sarım Efendi (ö.1232/1817) içinde basmaların da olduğu 369 cilt kitabını vakfetmiştir.⁴⁷ Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

19. yüzyılda yapılan kitap sayımları incelendiğinde Fatih Camii'ndeki kütüphane mevcudunun oldukça zenginleştiği görülür. Kurulduğu dönemde 1.241 olan kitap sayısı, Kanunî Sultan Süleyman döneminde 1.770'e, 1832'de 5.500'e, 1869'de 5.497 cilt kitaba ulaşmıştır.⁴⁸ Diğer birkaç örneğe göz atacak olursak; Ayasofya'da Cuma vaizi olan Şeyh Ali Efendi el-İspirî (ö.1103/1692) kitaplarını Ayasofya Camine,⁴⁹ Hocapaşalı Hacızâde Mustafa Efendi (ö.1086/1676) Süleymaniye Cami içine aldığı büyük bir dolabın içine koymuş,⁵⁰ Hocapaşa Cami Hatibi Mahmud Efendi (ö.?), Hacızâde Mustafa Efendi'nin dolabına konulmak üzere kitaplarını vakfetmiştir.⁵¹

Diplomatik Unsurlarıyla Kitap Vakfiyeleri

Kitap vakfiyeleri incelendiğinde, kitap listeleri dışında genel itibariyle diğer vakfiyeler gibi oldukları görülür. Vakfiyenin baş kısmında tescil kaydı, sonunda şahitlerin isimleri ve mühürleri bulunur. Şahitler tarafından mühürlenmiş bu vakfiyelerin metinleri mahkeme siciline geçirilerek asılları sahiplerine verilir. Şer'îye sicillerindeki bu kayıtlar sayesinde kitap vâkıfları, vakfedilen kitaplar ve vakfedildikleri camiler hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz.⁵² Kitap vakfiyelerinde bazen sadece kitap vakfedildiğine işaret edilmekle birlikte⁵³, genelde vakfedilen kitapların isimleri ve özellikleri vakfiye metninin içinde veya vakfiye ekinde yer almaktadır.⁵⁴

46 Seyyid Mehmed Ragıb Efendi ibni Şeyhülislam Yasincizâde Seyyid Abdülvehhab Efendi Vakfiyesi, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 29 Muharrem 1251/27 Mayıs 1835, Sicil No: 418, y. 49a.

47 Seyyid İbrahim Sarım Efendi ibni Mustafa Efendi, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, 27 Muharrem 1228/30 Ocak 1813, Sicil No: 925, y. 73b-76b; Ruus-ı hümâyün kalemine İbrahim Sarım Efendi'nin kitaplarının kütüphaneye dâhil edilip vakfiyesinin yazılmasıyla ilgili bk. BOA. C.MF. 81/4012, 19 Rebiülevvel 1228/22 Mart 1813.

48 İsmail E. Erünsal, "Fatih Kütüphanesi", *DİA*, C. XII, (1995), s. 250, İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, s. 143.

49 Şeyh Ali Efendi ibni Salih el-İspirî, Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadâreti Mahkemesi, 15 Cemaziyülahır 1092/2 Temmuz 1681, Sicil No: 129, y. 816a.

50 İstanbul Bâb Mahkemesi, 5 Zilhicce 1086/20 Şubat 1676, Sicil No: 25, y. 184b-185a.

51 Mahmud Efendi ibni Süleyman Vakfı, Ahî Çelebi Mahkemesi, 29 Recep 1099/30 Mayıs 1668, Sicil No: 64, y. 45b-46a.

52 Prof. Dr. İsmail Erünsal'ın alandaki ilk çalışmaları sonrasında, Şer'îye Sicillerindeki kitap vakfiyeleri Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı'nda iki ayrı teze konu olmuştur. Ayşe Buluş, *15-18. Yüzyıl Osmanlı Kitap Vakfiyeleri (İstanbul Kadı Sicillerine Göre Metin ve İnceleme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2019; Burak Delibaş, *19-20. Yüzyıl Osmanlı Kütüphane Vakfiyeleri (İstanbul Kadı Sicillerine Göre Metin ve İnceleme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.

53 Abdurrahman bin Mustafa (Büzürg Ağa), Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadâreti Mahkemesi, 11 Recep 1001/13 Nisan 1593, Sicil No: 21, y. 13a-14a; Abdî Efendi ibni Mehmed, Üsküdar Mahkemesi, 1 Rebiülahır 1044/25 Ağustos 1634, Sicil No: 179, y. 50a-51b.

54 Abbas Ağa ibni Abdurrezzak Vakfı, Şer'îye Sicilleri, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 1 Recep 1080/25 Kasım 1669, Sicil No: 63, s.16-22; Kitapların cildi, kâğıdı, satır sayısı, hattatı, kaç cüz olduğu, hangi hatla yazıldığı, yeni veya eski olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca bk. Abdurrahman Efendi ibni Mehmed Efendi Vakfı, Evkâf-ı Hümâyün

Bu vakfiyelerde, kitaplar dışında kütüphanenin hizmetine devam edebilmesi için vakfedilen taşınmaz mallarıyla ilgili bilgiler de bulunmaktadır.

Kütüphane vakfiyelerinin büyük bir kısmında kitapların bibliyografik künyeleri yanında, kondisyonu ve fiziki özelliklerinin de yer aldığı görülür. Şöyle ki kitapların yazımında kullanılan kâğıdın cinsi, rengi, yazı cinsi, mürekkep rengi, kitabın cetveli, tezhibi, resimli sayfası olup olmadığı, cildin rengi ve diğer özellikleri yanında kitabın eski ve yeni olduğuyula ilgili bilgiler yer almaktadır. Mesela Mescid-i Aksa'ya kitap vakfeden Darüssaade Ağası Abbas Ağa (ö.1082/1671), vakfiyesinde kitapların cilt ve kâğıt özelliklerini, cetvelli olup olmadığını hangi hatla kaç satır olarak yazıldığını belirtmiştir.⁵⁵ Kitaplarının birçoğunu istinsah eden Rumeli kazaskerliğinden emekli Abdülkâdir Efendi'nin (ö.1086/1675) vefatından sonra hazırlanan vakfiyesinde, kitapların satır sayısı, cetvelli olup olmadığı ve cilt özellikleri yer almaktadır.⁵⁶ Şeyhülislam Menteşzâde Abdürrahim Efendi'nin ve Darphane Emîni Seyyid İbrahim Sarım Efendi'nin Fatih Camii'ndeki kitaplarının vakfiyesinde, kitapların altın cetvelli olup olmadığı, hangi hatla yazıldığı, kitabın eski veya yeni olduğuyula ilgili bilgiler bulunmaktadır.⁵⁷ Basma kitapların yaygınlaştığı 19. yüzyılda ise kitapların yazma veya basma olduklarıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır.⁵⁸ Bu veriler ışığında kütüphane vakfiyelerinin bir anlamda ilk kütüphane kataloglarını oluşturma özelliğiyle diğer vakfiyelerden ayrıldığıni söylemek mümkündür.

Kitap vakfiyelerinde kitapların kullanım ve bakım şartlarını düzenleyen maddeler de yer almaktadır. Vakfiye sahibi ve şartlarıyla ilgili bilgileri kimi zaman vakfedilen kitapların üzerinde bulmak mümkün olmaktadır.⁵⁹ Şöyle ki vakfedilen kitapların üzerine vakıf kaydı yazıldığı gibi çoğu zaman vâkıfın hazırlattığı vakıf mührü basılır. Vakıf mühürleri vâkıfın kimliğini tespit etme hususunda oldukça bilgilendiricidir.⁶⁰ Ancak kimi zaman bir ayet veya bir beytin olduğu mühürlere rastlanır. Bazı mühürler üzerindeki bilgilerden; kitapların nereye, hangi şartlarla, hangi tarihte vakfedildiği bilgisi yanında vakfiyeyle ilgili bir şartın yer aldığı örneklere de

Müfettişliği Mahkemesi, 20 Rebiülahir 1129/3 Nisan 1717, Sicil No: 107, y. 99-102.

55 Abbas Ağa Vakfiyesi, Şer'iyye Sicilleri, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 1 Recep 1080/25 Kasım 1669, Sicil No: 63, y. 16-22.

56 Şer'iyye Sicilleri, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, 25 Muharrem 1086/21 Nisan 1675, Sicil No: 8, y. 62a-b.

57 Abdürrahim Efendi ibni Mehmed Efendi, Şer'iyye Sicilleri, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 20 Rebiülevvel 1129/3 Nisan 1717, Sicil No: 107, s. 99-102; Seyyid İbrahim Sarım Efendi ibni Mustafa Efendi, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, 27 Muharrem 1228/30 Ocak 1813, Sicil No: 925, y. 73b-76b.

58 Hacı Mehmed Arif Efendi ibni Süleyman bin Hüseyin Vakfiyesi, Davud Paşa Mahkemesi, 25 Cemâziyelâhir 1258-3 Ağustos 1842, Sicil No: 129, s. 13-14; Seyyid Mustafa Efendi ibni Hasan Vakfiyesi, Mahfel-i Şer'iyyat Mahkemesi, 13 Cemâziyelâhir 1284-12 Ekim 1867, Sicil No: 21, y. 31b.

59 Sultan II. Mehmed'in vakfettiği bir kitabın üzerindeki notta: Bu nüshayı Sultan, Ayasofya diye meşhur olan medresesine 869 yılının Zilkadesi başlarında vakfetti. Kazasker Mahmud b. Seydi Ahmed de bu vakfın sahih olduğuna hükmetti. İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 18-19; ayrıca Fatih devri ulemasından Molla Yegan'ın Bursa'da yaptırdığı mescidine kurduğu kütüphanenin vakfiyesinden anlaşıldığı üzere, vakfedilen muhtelif ilimlere ait 2.900 kitabın adı bir *Keşşaf tefsiri* nüshasının arkasına vâkıf tarafından yazılmıştır. İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, s. 119.

60 Vakıf mühürleriyle ilgili detaylı çalışma için bk. Günay Kut-Nimet Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Baskı, İstanbul 2021, s. 20; İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 194

rastlamak mümkündür.⁶¹ Örneğin Sultan III. Selim'in validesi Mihrişah Sultan (ö.1220/1805), Eyüp Camii'ne vakfettiği kitaplar için hazırlattığı vakıf mührüne, kimlik bilgileri yanında kitapların cami dışına çıkarılmama şartını da kazdırmıştır.⁶² Fatih Camii'ne kitaplarını vakfeden Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin kızı Âlime Hatun, kitaplarını ulemanın kullanımına tahsis etmiş ve hazırlattığı kitap mühründe buna işaret etmiştir.⁶³

Kütüphane Vakfiyelerine Kitapları Korumak İçin Konulan Maddeler

Hepsi birer kitapsever olan kitap vâkıfları, kitapların korunması için ne tür önlemler alınması gerektiğinin farkındaydı. Kitapların çalınması, değiştirilmesi ve sayfalarının kesilerek kitap içinden alınması, cildinin bozulması, sayfalarının katlanarak tahrip edilmesi o tarihte de en temel sorunlar arasında yer alıyordu. Bunun için vâkıflar, halk kütüphanesi gibi hizmet veren cami kütüphanelerine vakfettikleri kitaplarla ilgili bugün yazma kütüphanelerinde uygulanan prosedürleri vakıf şartı olarak koymuşlardır. Cami kütüphanesinde bulunan kitapların her biri farklı vakfiyeye bağlı olduğundan farklı prosedürlere tabi olabilmektedir.

1. Kitapların Buldukları Yerden Çıkarılmaması

Vakfiyelerdeki kitapların korunmasıyla ilgili şartlarla ilgili örnekleri incelediğimizde ilk olarak kitabın fiziki varlığını korumaya yönelik önlemler dikkat çeker. Bu şartlar nadiren bulunduğu şehirden,⁶⁴ ancak genellikle vakfedildikleri caminin kapısından dahi dışarı çıkarılmamasıdır. Kimi zaman bu şart kitap mühürlerinde de yazılıdır. İlk kitap vâkıflarından Umur Bey, Bursa'daki camisine cemaatin okuması için vakfettiği 33 cilt Türkçe kitabın vakfiyesinde kitaplarının kesinlikle caminden dışarı çıkarılmamasını istemiştir.⁶⁵ Sultan III. Ahmed'in sadrazamı ve damadı Sadrazam Şehid Ali Paşa'nın, vakfettiği kitapları için hazırlanan mühürde "Vezir Şehid Ali Paşa'nın-Yüce Allah onu esirgesin – kütüphanesinden çıkarılmamak üzere vakfettiklerindedir (1130/1718) ibaresi yer alır.⁶⁶

Sultan III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan'ın Eyüp Sultan Camii'nin sol tarafındaki kitap dolabına vakfettiği kitapların üzerine basılan mühürde; "Bu kitabı müminlerin emiri Sultan

61 Mehmed Ağa'nın İstanbul Çarşamba'daki camiine kurduğu kütüphanesini kimlerin kullanacağına ilişkin bilgi, kitaplarındaki vakıf kayıtlardan anlaşılmaktadır. İsmail Erünsal, *age.*, s. 52.

62 Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan 12, y. 508b.

63 Kut-Bayraktar, *age.*, s. 117.

64 Umur Bey, 1449 tarihli başka bir vakıf kaydında kitaplarının rehin alınmadan hiç kimseye ödünç verilmemesini ve asla Bursa şehrinden dışarı çıkarılmamasını şart koşturmaktadır. Bursa Eski Eserler Kütüphanesi Ulu Cami No. 435, y. 1a; İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, s.119; Ali bin Recep Yenice-i Vardar dışında oturanlarla, köy halkına kitap verilmemesini vakıf şartı olarak koymuştur. Ali bin Recep Vakfiyesi, Şer'iyye Sicilleri, Rumeli Sadareti, Sicil No: 3, y. 240.

65 Caminin müezzininin günlük bir akçe ücretle aynı zamanda hâfız-ı kütüb olarak görev yapacağını belirtmiştir VGMA, d. 591 Anadolu Mücedded Vakfiye Hamis, 1316/1899, y. 182.

66 Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 349, Kut-Bayraktar, *age.*, s. 64-65.

Selim Han'ın annesi Mihrişah Sultan kütüphaneden çıkarılmamak şartıyla vakfetmiştir. Sene 1215 (1800)" ibaresi yer almaktadır.⁶⁷ Üsküdar Atik Valide Camii'ne kitaplarını vakfeden Şeyh Seyyid Abdülkadir Efendi'nin (ö.?) vakıf şartları arasında, kitaplarının cami içinden taşraya çıkarılmaması şartı yer alırken,⁶⁸ kitaplarını Yıldırım Bayezid Camii'ne vakfeden Tophane-i Amire Nâzırı Mehmed Vahid Paşa (ö.1244/1828) cami dışına çıkarılmaması şartı koyar. Ardından bu hükmün uygulanmasını engellemek için hâfız-ı kütübe "*cebr ve kerh*" uygulayarak, kitapları dışarı çıkarmaya mecbur edenler için bedduasını ekler.⁶⁹

Resim 1. Mihrişah Valide Sultan'ın vakıf kitapları üzerindeki mührü; "Kad vekafet hâze'l-kitâb Mihrişâh Sultân ümmü emiri'l-mü'minin Sultân Selim Han bi-şartı en lâ yuhrace 'an hizânetihi sene 1215/1800-1", **Kaynak.** Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan 12, y. 508b.

2. Kitap Tesliminde Rehin ve Kefil Zorunluluğu

Kitabı korumak için kullanılan ikinci önemli kural, kitapların okuyucuya teslim edilirken kıymeti kadar bir rehin alınması veya güvenilir bir kefil şartıyla ödünç verilmesidir. Sinan Bey ve Mehmed bin Sinan müştereken sahip oldukları kitapları için hazırladıkları vakfiyenin sonundaki kitap isimlerinin altına fiyatlarını ekleyerek, kitaplarını kullanmak isteyenlerden bu miktarda bir rehin vermeleri şartını koymuşlardır.⁷⁰ Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey, kitaplarının müezzin ve hâfız-ı kütüble birlikte rehin karşılığı teslim edilmesini, alanların isimlerini ve rehinlerinin deftere işlenmesini şart koşar.⁷¹ Yenice-i Vardar Camii içinde kütüphane kuran Ali Çelebi b.

67 Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan 12, Kut-Bayraktar, *age.*, s. 36-37.

68 Ayrıca güçlü bir rehin ve sağlam bir kefile medrese talebelerinin kullanımına açtığı kitaplarının sayfalarının bükülmemesini, cildinin sökülmemesini, çocukların eline verilmemesi şartlarını da koymuştur. Şeyh Seyyid Abdülkadir Efendi ibni Seyyid Şeyh Nureddin Efendi, 5 Rebiülevvel 1143/18 Eylül 1730, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No: 383, y. 58b-59a.

69 Mehmed Vahid Efendi [ibni] Osman Efendi ibni Ali Ağa, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 19 Zilkade 1226/5 Aralık 1811, Sicil No: 315, y. 137-138, Delibaş, *agt.*, s. 114-122.

70 VGMA, d.578, y. 318; İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 44.

71 Mahmud Bey ayrıca cüzhân tarafından kitapların sayılmasını, zayi olanların sorumlusuna aldırılmasını, tanzim

Receb (ö.?), okuyucudan ödünç verilen her kitabın bedelinin iki katının rehin olarak alınmasını vakıf şartı olarak yazdırmıştır.⁷² Muhtemelen saraydan çıkan cariyelerden olan Hocapaşa Mahallesi sakinlerinden Lâtibe Hatun, talebenin kullanımına vakfettiği kitaplarının kavî (güçlü) bir rehin veya (melî) güvenilir bir kefil şartıyla verilmesini, bu sırada deftere kaydedilmesini ve kitapların sandık içinde muhafaza edilmesini ister.⁷³ Konya’da İplikçi Cami’ne kitaplarını vakfeden Mahmud Efendi (ö.?), medresede bulunan fakir ulemanın kitaplardan kıymeti kadar rehin vererek yararlanmalarını, ödünç verilen kitapların altı ay içinde geri alınmasını, zayi olursa rehin satılarak aynı kitaptan alınıp koleksiyona eklenmesi şartını koyar.⁷⁴ Sultan III. Ahmed, Topkapı Sarayı’nda yaptırmış olduğu kütüphanesinin vakfiyesinde dahi hâfız-ı kütüplerin ancak rehin karşılığı ödünç kitap vermelerini ve kitapları korumalarını istemiştir.⁷⁵ Küçük Ayasofya Mahallesi’ne yaptırdığı mescidine kitaplarını cami içinde kullanılmak üzere vakfeden Halidiye tarikatından Hacı Mehmed Arif Efendi (ö.?), kütüphane dışına çıkarılma iznini “*rehn-i kavî ve kefil-i melî*” şartıyla vermiştir.⁷⁶ Güçlü bir rehin alınması şartının hemen hemen tüm kitap vakfiyelerinde bulunma sebebi, kitap kaybolda da o kıymette bir eşya veya para rehinde olduğundan, kaybolan kitapların yerine yeni kitapların alınarak kütüphanenin daha uzun süre hizmet vermesinin hedeflenmesidir.

Resim 2. Şeyhülislam Ali Efendi’nin kızı Ayşe Hanım’ın vakıf kitapları üzerindeki mührü. *Kad vakafet hâze’l-kitâb Aişe bintü’l-merhum Şeyhü’l-islam sâhibi’l-Fetâvâ Ali Efendi bi-şartı en yesta’milehu’l-‘ulema sene 1159/1746-47*

Kaynak: Günay Kut-Nedret Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, İstanbul 2021, s. 117.

edilemezse mütevellî tarafından alınmasını şart koşar Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey bin Abdullah el-Mennan Vakfiyesi, Şer’iyye Sicilleri, Galata Mahkemesi, 1 Cemâziyelevvel 1002/23 Ocak 1594, Sicil No:17, y. 187-188.

72 Ali bin Recep Vakfiyesi, Şer’iyye Sicilleri, Rumeli Sadareti, Sicil No: 3, y. 240; İsmail Erünsal, *age.*, s. 51.

73 Lâtibe Hatun binti Abdullah, İstanbul Bâb Mahkemesi, 2 Ramazan 1077/2 Şubat 1667, Sicil No: 3, s. 93a-b.

74 Mahmud Efendi ibni Abdullah, Ahî Çelebi Mahkemesi, 1 Safer 1083/29 Mayıs 1672, Sicil No: 29, y. 23-b.

75 Sultan III. Ahmed Kütüphanesi Vakfiyesi, TSMK, YY. 75, y. 15b-17 a-b.

76 El-Hâc Mehmed Arif Efendi ibni Süleyman bin Hüseyin, Davud Paşa Mahkemesi, 25 Cemâziyelâhîr 1258/3 Ağustos 1842, Sicil No: 129, y.13-14, Delibaş, *agt.*, s. 265-269.

3. Kitap Sayımı

Vakfiyelere kitapları korumak ve koleksiyonunun dağılmasını önlemek için konulan bir diğer şart sayıdır. Kitapların korunması için düzenli takibinin şart olduğunun bilincinde olan vâkıflar, kitapların sayılacağı zamanı dahi belirlemişlerdir. Vâkıfların çoğu yılın başı olması hasebiyle Muharrem ayında sayım isterken, Ramazan ayında sayım yapılmasını isteyen örnekler de bulunmaktadır. Bu sayımlarda kütüphanede bulunan kitapların değiştirilip değiştirilmediğini anlamak için satır ve sayfa sayısı, vakıf mühürleri kontrol edilmekte, cildinin rengi ve diğer özellikleri de asıl defter denilen kütüphanenin ilk kataloğuyla karşılaştırılarak mukayese edilmektedir.⁷⁷ Bu sayede değiştirilen kitaplar tespit edilmektedir. Çünkü vakıf kütüphanelerini zarara uğratan bir diğer husus kitapların değiştirilmesidir. Rutin kitap sayımlarında bu durumlar da ortaya çıkmaktadır. Yapılan sayımlarda kitapların vakfedilen kitapla aynı olup olmadığını, isimleri, satır ve sayfa sayıları ve yazı cinsleri belirlediğinden, kayıtlarla uyuşmayanların sayısının sayım sonuç raporunda yer aldığı⁷⁸, kitaplarla ilgili bilgilerin ise bibliyografik künyelerin yanlarına konulan şerhlerle verildiği görülmektedir⁷⁹. Sinan Paşa'nın⁸⁰ kardeşi Ahmed Paşa Sultan II. Bayezid'e yazdığı mektuplarda, Molla Lütü'yi, Darülhadiye ait *Sihâh-ı Cevherî'yi* (*Vankulu Lügati*) ve Sinan Paşa'nın (ö.891/1486) diğer değerli kitaplarını kıymetsiz olanlarla değiştirmekle itham etmiştir⁸¹. Fatih Camii Kütüphanesi'ne ait 968/1560-1561 tarihli sayımla oluşturulan defter/katalogda sayfa sayıları farklı bulunan bazı eserlerin tespit edildiği görülmektedir. Bu farklılıklar, "aded-i evrak üç yüz seksen yedi amma hâliya add olunup üç yüz kırk üç varak bulundu"⁸² ifadeleri ile bu notlar arasında yer alır.

Kitapların vakfiyede belirlenen zamanlarda bir heyet tarafından sayılarak listelenmeleri, sonraki yüzyıllardaki kataloglarının oluşmasını sağlamıştır. Bu defterler bir anlamda kitapların tasnifini de yapmıştır. Kitap adları sayılırken önce Kur'an-ı Kerimler, hadisler, fıkıh ve tefsir eserleri sıralanmıştır. Ardından hangi dilde yazıldığı, kaç cilt olduğu belirtilmiş, bazı kitaplardan sonra da "mükemmel" denilerek kitabın fiziki durumu tespit edilmeye çalışılmıştır.⁸³ Kimi zaman kitapların sorumluluğunu taşıyanlar değiştiğinde, vâkıfın işaret ettiği zamandan önce devir teslim sayımları yapıldığı görülür. Mukabeleci Mehmed Efendi'nin (ö.?) Şehzade Camii içine vakfettiği kitaplarının, hâfiz-ı kütübünün değiştiği 1696'da sayımının yapılması buna güzel bir

77 İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 208.

78 Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Fihrist 3, y. 151b.

79 Nuruosmaniye Kütüphanesi, Fihrist 6, y. 31b-32a.

80 Âlim, devlet adamı ve Türk nesir üslubunun kurucusu kabul edilen Sinan Paşa'nın babası İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey, dedesinin Sivrihisar Kadısı Celâleddin Efendi olduğunu göstermektedir. Annesi Osmanlı âlimlerinden Molla Yegân'ın kızıdır. Gedik Ahmed Paşa'dan sonra 1477'de veziriazam olmuştur. Aylin Koç, "Sinan Paşa, *DİA*, XXXVII, (2009), s. 229-231.

81 BOA, TSMA.E. 11747/1-1002/27, 7 Safer 918/24 Nisan 1512; İsmail E. Erünsal, "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lütü Hakkında Birkaç Not", *Tarih Dergisi*, S. 33 (1982), s. 72-78.

82 Fatih Sultan Mehmed'in Semaniye Medresesine vakfettiği kitapların sonradan taşındığı Fatih Camii'ndeki sayıma ilişkin defterde şehzade ve Çelebizâde'nin de kitapları bulunmaktadır. BOA, TSMA, D. 9559, 21 Rebiülahir 968/9 Ocak 1561, y. 16b, 34a, 17 a, y. 2b.

83 İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 208.

örnektir.⁸⁴ Kitap sayımlarını kimlerin yapacağı ve bu sayım neticesinde defter hazırlanması kimi zaman vakıf şartları içinde yer almaktadır. Tophane Nazırı ve Fransa Sefiri Mehmed Emin Vahid Paşa (ö.1244/1828)Yıldırım Bayezid Camii'ne vakfettiği kitapların her yıl Muharrem ayında belde hâkimi, müftü ve ulemanın katılımıyla sayılmasını, sayım sonucunda hazırlanan defterin bu komisyon tarafından mühürlenmesini ve bu defterin bir kopyasının Anadolu Muhasebesi Kalemi'nde saklanmasını istemiştir.⁸⁵ Mehmed Emin Vahid Paşa örneğinde de görüleceği üzere, kitap sayımlarında hazırlanan katalogların sonuna, kütüphanede bulunan ve bulunmayan kitaplarla ilgili bilgilerin olduğu defterin sayıma katılanlar tarafından onaylanarak mühürlendiği görülür. Bu defterler kütüphane sayımlarının kimler tarafından ve nasıl yapıldığını gösterdiği gibi, kayıp kitaplar ve kütüphanede bulunmasına rağmen kayda geçirilmemiş kitaplarla ilgili bilgileri de içerir. Feyzullah Efendi Kütüphanesi'nin 1699 ve 1741 tarihinde yapılan sayımlarında 48 kitabın eksik olduğu, buna mukabil kayda geçmemiş 19 kitabın bulunduğu anlaşılmaktadır.⁸⁶ Vâkıflar için kitaplarının daima okuyucuya ulaştırılması birinci öncelik olmuştur. Sayımlarda kaybolduğu anlaşılan kitapların yeniden teminiyle ilgili maddeler koyan vâkıflar da vardır. Cihangir Camii'ne kitaplarını bağışlayan Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey, kitaplarının her yıl cüzhan tarafından sayılmasını, zayı olanların tazmin ettirilmesini, bu yapılamazsa mütevellî tarafından satın alınmasını vakfiyesinin şartları içine dâhil etmiştir.⁸⁷

4. Kitapları Okuyucusundan Koruma

Kitapların korunmasındaki en önemli aşamalardan biri, kitap tesliminde alınan kayıtlar olduğundan kitap vakfiyelerinde bu konuyla ilgili detaylı maddeler yer almaktadır. Sultan II. Bayezid'in vakıf kitaplarından sorumlu hâfız-ı kütüb, kitap verirken şahitlerin huzurunda kitabın cüzlerini ve sayfalarını saymak, kitabın ölçüsüyle cildini ve cildinin özelliklerini ve şahitlerin isimlerini deftere yazmakla mükelleftir.⁸⁸ Cihangir Camii içine, kitaplarını bağışlayan Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey vakfiyesinde bu konuya hayli yer vermiştir. Hâfız-ı kütüb kütüphaneden her kitap alanı ismiyle, nesebiyle, sıfatıyla ve lakabıyla defterine kaydedecek ve rehin almadan hiçbir şey vermeyecektir. Rehin alınan eşya deftere sıfatıyla, cinsiyle, belirgin özellikleriyle ve tarihleriyle yazılacak ve kitap deposuna konulacaktır. Nâzır ve hâfız-ı kütüb alıp-verdikleri kitapları açıp baştan sonuna kadar kontrol etmek bir eksiği olup olmadığını tespit etmekten sorumludur ve hiç kimseye bir aydan daha uzun süre ödünç kitap vermeyecektir. Hâfız-ı kütüb, ödünç verilen kitaplarla ilgili iki defter tutacak, bunlardan birini kendisi muhafaza

84 Mukabeleci Mehmed Efendi Vakfiyesi, 9 Ramazan 1107/12 Nisan 1696, İstanbul Mahkemesi, Sicil No: 22, y. 66 a-b.

85 Mehmed Vahid Efendi [ibni] Osman Efendi ibni Ali Ağa, Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesi, 19 Zilkade 1226/5 Aralık 1811, Sicil No: 315, s.137-138, bk. Delibaş, *a.g.t.*, y. 114-122.

86 Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, No: 2196, y. 121a-124b; İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 211.

87 Şer'iyeye Sicilleri, Galata Mahkemesi, 1 Cemaziyelevvel 1002/23 Ocak 1594, Sicil No: 17, y. 187-188b.

88 İBB. Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet. MC. O. 61. y. 44a.

ederken, diğerini kitap deposuna kaldıracaktır.⁸⁹ Turhan Valide Sultan (ö.1094/1683), Yeni Cami’de kurduğu kütüphanenin vakfîyesinde, kâtib-i kütübün⁹⁰ vazifeleri arasına; talep eden kişi hakkında araştırma yapma, ödünç verilen kitabın hangi ilim dalından olduğu, adı, sayfa ve formlarını kontrol etme, istişare ederek güvenilir bir şahsiyet olduğunu tespit etmeyi de eklemiştir.⁹¹ Hâfız-ı kütüb tüm araştırmalar yapıp kitabı okuyucuya teslim ettikten sonra da kitapların akıbetini takip etmekten sorumludur.

Bafralı Seyyid Ahmed Revnakî, Fatih Camii’ne vakfettiği kitaplarından ikisinin aynı anda bir kişiye verilmesini yasaklamıştır. Vakfîyesinde, “Kütüphanede her bir âdeme bir kitap verile, iki kitap verilmeye, bu şart mevcuttur malum ola” kaydı yer alır.⁹²

Başta resimli yazmalar olmak üzere kitaplara yapılan bir diğer düşmanlık, içindeki sayfaların kesilerek alınmasıdır. Darphane Emîni ve Mihrişah Valide Sultan Kethüdası Yusuf Ağa (ö.1223/1808), Konya’da kurduğu kütüphanesinin 1794 tarihli vakfîyesinde, kitap kaybının ve kitapların sayfalarının kesilmesini engelleyebilmek için hâfız-ı kütüblerin ve yamaklarının okuyucuyu göz ucuyla takip etmesini ister.⁹³

5. Kitapların Temizliği

Vakıflar hiç şüphesiz organik maddelerden oluşan kitaplarının düzenli pasif konservasyona tabi tutulmadığı sürece hızla bozulacağına farkındaydı. Vakfîyelerde yer alan sayım şartı, kitapların elden geçerek kondisyonu bozulanların tespit edilmesini de sağlıyordu. Her yıl sayım sırasında tüm sayfaları tek tek açılarak havalandırılan kitapların sık sık tozlarının alınması, belli bir düzene (repertuara) göre yerleştirilmesi şüphesiz bugün kütüphaneciliğin temel kuralları arasında yer almaktadır. Vakfîyeleri bu maddeler çerçevesinde incelediğimizde; Kanuni Sultan Süleyman’ın kızı Mihrimah Sultan’ın (ö.985/1578) Üsküdar’daki külliyesinin 1549 tarihli vakfîyesinde hâfız-ı kütübün vazifeleri arasında, kitaplara pasif konservasyon uygulanmasına yönelik bir madde bulunur. Keza vakfîyedeki hükümlere göre hâfız-ı kütüb belli vakitlerde kitapların tozunu almalıdır.⁹⁴ Bedreddin Mahmud b. Mevlana Süleyman Kayseri’de kurduğu kütüphanesinin 1559 tarihli vakfîyesinde, “hâfız-ı kütübün kitapları temizleme işini her sene Ramazan ayında yapılacak kütüphane sayımında yapmasını, sayımdan sonra kitapların fihristindeki sıraya göre yerleştirmesini” istemiştir.⁹⁵

89 Mahmud Bey bin Abdullah el-Mennan Vakfî, Şer’iyye Sicilleri, Galata Mahkemesi, 1 Ca 1002/23 Ocak 1594, Sicil No:17, y.187-188; İsmail Erünsal, *age.*, s. 263.

90 Kâtib-i Kütüb, Vakıf kütüphanelerinde hâfız-ı kütübe kayıt tutmada yardım eden görevli. İsmail. E. Erünsal, Kâtib-i Kütüb, *DİA*, XXV, (2022), s. 40-41, İsmail Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler, s. 460-463.

91 Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Câmî 150, y. 45a-45b.

92 Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, No: 251, y. 1a.

93 İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 166; Müjgan Cumbur, “Yusuf Ağa Kütüphanesi ve Kütüphane Vakfîyesi”, *TAD*, I/1 (1963) s. 215.

94 Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3752/2, y. 22b.

95 VGMA. d. 582/1, s. 33; İsmail Erünsal, *age.*, s. 204.

Sultan III. Ahmed, Topkapı Sarayı'nda yaptırmış olduğu kütüphanesinin vakfiyesinde, kitapların tozlandırılmamaları şartını koşmuştur.⁹⁶ Bugünkü kütüphanecilik kurallarına yakın bu talepler, eserlerin fiziki durumlarının ve mevcutlarının korunmasına yöneliktir.

6. Kitap Ciltlerinin Bakımı / Mücellit Tayini

Kitap vâkıfları kullanım sebebiyle zarar gören kitapların restorasyonu için de vakfiyelere maddeler koymuşlardır. Sayımlar sırasında sayfaları ve cildi tamire ihtiyaç duyan kitaplar tespit edildiğinde çoğu zaman müteveli vasıtasıyla bakımlarının yapılması istenir. Kitapların tamiri, bakımı ve korunması için bazı vâkıfların mücellit tayin ettikleri görülür. Selimiye Camii'nde mücellit yanında ikinci ve üçüncü hâfız-ı kütüb olarak kâtip ve nakkaş da bulunur. Nakkaş, kitaplarla birlikte caminin nakışlarını da gerektiğçe tamir edecektir.⁹⁷ Turhan Valide Sultan'ın (ö.1094/1683) 1076/1666 tarihli vakfiyesinden, Yeni Cami'deki kütüphanesinde de bir mücellit bulunduğu anlaşılmaktadır⁹⁸. Sultan III. Ahmed, Topkapı Sarayı'nda kurduğu Enderun Kütüphanesine bir de mücellit tayin ederek zamanla yıpranan kitapların tamir edilmesini sağlamıştır⁹⁹.

Vâkıfların birçoğu kitaplarının ihtiyaç duydukça ciltlenmesini isterken, İsmihan Sultan vakfiyesinde olduğu gibi bazen de aslına uygun şekilde ciltlenmesiyle ilgili ilave şartların eklendiği görülmektedir.¹⁰⁰ Sultanların büyük gelirli vakıfları yanında halkın daha mütevazı vakıfları ve vakıf gelirleriyle bile kitapların onarımlarını düşündükleri görülür. İstanbul Topkapı Fatma Sultan Mahallesinden Râbia hanım, kitapları zarar gördüğünde onarımları için para ayırırken,¹⁰¹ Alaşehir'de Şeyh Sinan Camii'ne kitaplarını bağışlayan Erzurum Kadısı Mehmed Zihni Efendi (ö.?), vakıf gelirlerinin yarısı için kitapların tamir masrafına kullanılması şartını koşmuştur.¹⁰²

7. Hâfız-ı Kütüb Tayini

Vâkıfların bir kısmı yaşadıkları sürece vakfettikleri kitapların koruma ve okuyucuya sunma hizmetlerini içeren hâfız-ı kütüblük vazifelerini kendileri yapmıştır. Kitapların korunmasında en önemli rolü hâfız-ı kütübler üstlenmektedir. Zira en önemli vazifesi kitapları ve koleksiyonun dağılmasını engellemektir. Konumuz çerçevesinde incelenen vakfiyelerde, kitapların korunması, temizlenmesi, bakımı, okuyucuya kitap teslim edilmesi, kitapları takip etme, geri alma, periyodik

96 Sultan III. Ahmed Kütüphanesi Vakfiyesi, TSMK, YY. 75, y. 15b-17 a-b.

97 Müjgan Cunbur, "Vakfiyelere Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi", s. 10.

98 VGMA 744, s. 29; İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 186.

99 TSMK, YY. 75, y. 17b. Sultan III. Ahmed, Hazinedar ağanın tavsiyesiyle gönderdiği kitaplarını, ağaya 40 paraya yapıyorken padişah için olduğunu öğrenince 20 paraya ciltleyen mücellidi kütüphanede görevlendirmiştir. BOA. İbnülemin Tasnifi Hatt-ı Hümayûn Belgeleri (İE.HAT), 4/388, 29 Zilhicce 1135/30 Eylül 1703.

100 VGMA.d. 572, s. 147; İsmail Erünsal, *age.*, s. 372.

101 Râbia ibnetü Mehmed Ağa, İstanbul Bâb Mahkemesi, 1 Cemaziyelahir 1124/6 Temmuz 1712, Sicil No: 98, y. 68a-b.

102 Mehmed Zihni Efendi bin Mehmed Efendi, İstanbul Bâb Mahkemesi, 10 Rebiülevvel 1181/6 Ağustos 1767, Sicil No: 238, y. 79b-80a.

olarak yapılan sayımlara iştirak etme vb. görevler verildiği görülmüştür. Diğer vazifeleri arasında okuyucuyu kitapları kullanırken denetleme, kitapların cüzlerine ayrılmasına müsaade etmeme, kitapların kütüphane dışına çıkarılmaması, yapraklarının işaret için bükülmemesi ve istinsah edilirken üzerine mürekkep dökülmemesi için gerekli önlemleri alma yer almaktadır.¹⁰³ Kitapların korunmasına önemli bir rol oynayan hâfiz-ı kütüblerin vazifelerini yapmamaları veya yerlerine gerekli özellikleri taşımayan vekiller bırakmaları kitap vakıflarının korunamamasına sebep olmuştur. Bunun sebebi de cami içine küçük vakıflar kuran vâkıfların sınırlı bütçelerinin sonraki yüzyıllarda yetersiz kalmasıdır. Bazı vakıflarda yapılan ödemelere bakacak olursak; Darüssaade Ağası Abbas Ağa (ö.1082/1671'den sonra), Mescid-i Aksa'daki kitaplarının vakfiyesinde hâfiz-ı kütübe günlük bir akçe,¹⁰⁴ Üsküdar'daki Mihrimah Sultan Camii'ne kitap bağışlayan Üsküdar Cedid Valide Sultan Cami imam ve hatibi Davud Efendi günlük 1 akçe,¹⁰⁵ Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (ö.1095/1683) günlük 3 akçe,¹⁰⁶ Galata Kadısı Hıfzı İbrahim (ö.?), Kara Mustafa Paşa Camii'ndeki kitapları için günlük 2 akçe¹⁰⁷ ve Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey aylık 10 kuruş ödenmesi şartını¹⁰⁸ koymuşlardır. Örneklerden de anlaşılacağı üzere hâfiz-ı kütüblerin, vakfiyeden tahsis edilen günlük 1 ila 3 akçe arasında değişim gösteren bir gelirle yaşamak mümkün olamayacağından mecburen ek işler yapmak zorunda kalmışlardır.¹⁰⁹ Bu durum kütüphanenin hizmet verememesi yanında, bir dolap içinde saklanan kitapların kayıplarının geç fark edilmesi veya hiç fark edilmemesine sebep olmuştur.

Resim 3. Ayasofya Camii İçindeki Sultan I. Mahmud Kütüphanesi Kitap Dolapları.

Kaynak. Nakkaş Semih İrteş Fotoğraf Arşivi

103 İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, s. 433

104 Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 1 Recep 1080/25 Kasım 1669, Sicil No: 6, y. 24-28.

105 Üsküdar Mahkemesi, 13 Rebiülahir 1093/20 Nisan 1682, Sicil No: 287, y. 89a-b.

106 Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 10 Zilhicce 1078/1 Haziran 1668, Sicil No: 63, y. 24-28.

107 Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 26 Zilkade 1120/6 Şubat 1709, Sicil No: 115, y. 99-101.

108 Galata Mahkemesi, 1 Cemaziyelevvel 1002/23 Ocak 1594, Sicil No: 17, y. 187-188.

109 Hâfiz-ı kütüblere 18 ve 19. Yüzyıllarda yapılan ödemeler için bk. Delibaş, *a.g.t.*, s. 36.

Cami Kütüphanelerindeki Kitapların Çalınması ve Alınan Önlemler

Selatin camileri başta olmak üzere birçok camide birden fazla kitap vakfı bulunmaktadır ve bunların şartları birbirinden farklıdır. Devlet ilk dönemden itibaren yukarıda işaret edilen bir-iki örnek dışında vakıf kitaplarının ve koleksiyonlarının korunmasında titizlik göstermiştir. Terekelerden¹¹⁰ çıkan vakıf kitaplar tespit edilerek ait oldukları yerlere iade edilmektedir. 1699'de vefat eden Hızır Efendi'nin¹¹¹ terekесinden çıkan vakıf kitaplar tespit edilerek iade edilmiştir. Belki de ödünç aldığı kitabı teslim edemeden vefat etmiş olan Hızır Efendi masumdur. Ancak gerçek olan, İstanbul başta olmak üzere birçok vakıf kitabın sadece yurtiçinde değil yurtdışına da satılıyor olmasıydı.¹¹² Bir kitapsever olan Silahdar Şehit Ali Paşa, 1716'da yurtdışına kitap çıkarılmasını yasaklayarak gerekli önlemleri almaları için İstanbul Kaymakamı, İstanbul Kadısı ve İstanbul Gümrük Emini'ni görevlendirmiştir.¹¹³ Kısa bir süre sonra vefat eden Ali Paşa'nın vakıf kitaplarından konak ve yalısından bulunan önemli bir kısmının fetva alınarak müsadere edildiğine¹¹⁴ yukarıda işaret edilmişti. Kendisinden sonra gelen sadrazamlar konuyla ilgilenmedikleri için aşağıda örneklerini vereceğimiz üzere yurtiçine ve yurtdışına vakıf kitapları satışı devam etmiştir. Ancak bir bilinç oluştuğundan, muhalefatlardan çıkan vakıf kitaplar tespit edilerek listelenmektedir. Mesela 1756'da Mehmed Ağa'nın kitapları arasından çıkan vakıf kitaplar tespit edilerek ayrıca listelenmiştir.¹¹⁵ 19. yüzyıla gelindiğinde ödünç alınan vakıf kitapların tereke ve muhalefatlarda görülme sıklığı artmıştır.

Esasen devlet kurumları, vakıf kütüphaneler ve kitaplarıyla ilgili olumsuzlukların farkındadır. 1861'de muhalefat kitapları satılırken arada vakıf kitaplarına rastlandığı, bunların aidiyetinin tespiti, yerlerine iade edilmesi ve bu kitapların çarşıda satılmaması için bir kişinin görevlendirilmesi talep edilir.¹¹⁶ Evkâf-ı Hümayun Nezareti 22 Mart 1851 tarihinde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye gönderdiği tezkiresinde durumu açıkça ortaya koyar. Ulemadan Abdurrahman Efendi (ö.?), 400 kuruş maaşla kütüphane *müfettişi* olarak atanacak, yardımcılığına bazı memurlar tayin edilerek tüm kütüphaneler kontrol edilecek, mevcut ve kayıp kitapların tespiti yapılacaktır.¹¹⁷ Çalışmalar devam ederken 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi

110 Ölen kişinin miras olarak bıraktıklarına Arapça *tereke* denir. Hamza Aktan, "Miras", *DİA*, XXX, (2020), s. 143-145.

111 BOA, TSMA. E.7218/1-815/18, 9 Recep 1111/31 Aralık 1699.

112 Müjgan Cunbur, "Batiya Kaçırılan Kitaplarımız", *Türk Kütüphanecileri Derneği Bülteni*, VIII/1, (1959), s. 3, 6-7.

113 İstanbul'da olan sahaf taifesine; " ilm-i şerifin indirâsını muktezidir" deyu diyâr-ı âhara ticâret vechi üzre min-ba'd kitâb gönderilmek husus men olunmak babında..." Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, Haz. Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır-Ahmet Zeki İzgör, c. II, (1115-1134/1703-1722) Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 1005.

114 İsmail E. Erünsal, "Şehid Ali Paşa Kütüphanesi", *DİA*, XXXVIII, (2010), s. 435-436; İsmail Erünsal, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, s. 281-290.

115 BOA, TSMA. E.177/725=117/5, 1170/1756

116 BOA. Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devair (A.}MKT.NZD) 372/96, 14 Rebiülahir 1278/19 Ekim 1861

117 BOA. İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL) 199/6228/1, 19 Cemaziyelevvel 1267/22 Mart 1851. Bu tarihten sonra kütüphane müfettişliği ile ilgili atamalar ve maaşlarıyla ilgili zam talepleri bulunmaktadır. Kütüphaneler müfettişine zam talebinde bulunulduğuna dair belge için bk. BOA. A.}MKT.NZD. 451/54, 27 Rebiülevvel 1279/22 Eylül 1862. Çalışmalar başlasa da Abdurrahman Efendi'nin ekibine atanan memur Hamdi Efendi ve oğlu Kâmil Efendi devamsızlık yaptığından görevden alınır ve 1862'de yerlerine Ömer ve Nuri beyler atanır. BOA. İ.MVL.

ile kütüphaneler, Maarif Nezareti'nin sorumluluğu altına girer.¹¹⁸ Maarif Nezareti, kütüphaneler konusundaki sorunların farkında olduğundan Kütüphaneler Sermüfettişliği birimini kurar. 1869'da İstanbul ve bilâd-ı selâsede bulunan vakıf kütüphanelerinin sınıflandırılmış kitap listesini ve hâfız-ı kütüblerinin isimlerini de gösteren bir defter hazırlanır.¹¹⁹ Kütüphanelerle ilgili bu ikinci genel çalışma muhtemelen Abdurrahman Nâcim Efendi tarafından hazırlanmıştır.¹²⁰

Devlet, kitapları korumakla ilgili bu önlemleri aladursun, kitapları teftiş etmekle görevlendirdiği kütüphane müfettişlerinin dahi kitap hırsızlığı yaptığı görülür. 6 Kasım 1881'de İstanbul kütüphane müfettişi muavinliğine atanan Salih Efendi,¹²¹ 1882'de Köprülü Kütüphanesi'nden aldığı bir resimli yazmanın bazı sayfalarını keserek çaldığı ve Ayasofya Camii Kütüphanesi'ndeki bazı kitapları alıp sattığı iddiasıyla hâfız-ı kütübler tarafından şikâyet edilir.¹²² Yapılan inceleme ve soruşturmalarda Salih Efendi'nin Ayasofya Camii Kütüphanesi'nden aldığı iki cilt kitabı Mösyö Deruni'(?)ye sattığı tespit edilmiştir.¹²³ 1884'te Galata Gümrüğü'nde, Marsilya'ya giden Yahudi bir tüccarın eşyaları arasında çıktığı için incelenen Mushafın Ayasofya Cami Kütüphanesi'nden çalındığı anlaşılmıştır.¹²⁴ Ayasofya Cami Kütüphanesi'ne vakfedilen ve Dünya bilim tarihi açısından çok önemli bir kitabın da hırsızlık kurbanı olduğu anlaşılmaktadır. Ebu'l- 'Izz İsmâ'il b. Er-Rezzâz El-Cezeri'nin, 1205 tarihli *El-Câmi' Beyne'l- 'İlm ve'l- 'Amel'in-Nâfi' fi Sinaâ'ti'l-Hiyel*¹²⁵ isimli Dünya bilim tarihi alanında özel bir yeri olan ve içerisinde; su saatleri, makineler, tulumbalar, şifreli kilitler ve krokilerin bulunduğu 3606 envanter numarasıyla kayıtlı kitabının içinden bazı sayfalar jiletle kesilip alınmıştır.¹²⁶ Kısa görev süresini mesleğine

467/21180/1, 17 Zilkade 1278/16 Mayıs 1862.

118 Özer Soysal, *Cumhuriyetten Öncesi Dönem Kütüphaneciliği (Sosyo-Ekonomik Yapı Üzerine Bir Araştırma)* (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, 1973, s. 68-70.

119 Bu kütüphane sayımlarından sonra hazırlanan defter/katalog sınıflandırılarak sayılarının bu başlıklar altında toplandığı ve hâfız-ı kütüblerin isimlerine de yer verildiği görülür. BOA, Evkaf Defterleri (EV.d.) 21346, 3 Şaban 1286/8 Kasım 1869.

120 Bu iki toplu kataloğun birbirinden farkı şudur. Ali Fethi Efendi, 46 kitap koleksiyonunu, kurucularının devletteki görevlerinin hiyerarşik sırasına göre ve devrin idarî taksimatına uygun olarak gruplandırmıştır. Nâcim Efendi, kataloğunda yer alan 24 kitap koleksiyonuyla ilgili herhangi bir gruplama yapmamış ve çalışmaya tüm kütüphaneler dâhil edilmemiştir. Çavdar, *agt.*, s. 98.

121 BOA. İrade Dâhiliye (İ.DH.) 838/67396, 13 Zilhicce 1298/6 Kasım 1881; Tuba Çavdar, "Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinde Görevin Kötüye Kullanılmasına Dair Bir Örnek: Müfettiş Muavini Salih Efendi'nin Kitap Hırsızlığı", *Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Sayı: 31/1, 2007, s.189-194.

122 BOA. Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT.) 76/51, 2 Şaban 1299/19 Haziran 1882.

123 Salih Efendi, ikrar etmese de Köprülü Kütüphanesinden aldığı kitabın sayfalarını çıkarıp cildini bozarak teslim ettiği ve müzakere odasındaki yün minderleri satıp, yerine ot minderler koyduğu tespit edilmiştir. BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD) 2479/28/3, 28 Cemaziyelevvel 1301/26 Mart 1884.

124 BOA, MF.MKT.82/112, 18 Rebiülahir 1301/16 Şubat 1884.

125 El-Cezeri'nin bu kitabı, 1205 yılında Diyarbakır'da Artuklu Sultanı Melik al Salih Nasır al-din adına yazılmış olup dili zamanın bilim dili Arapça'dır. Eser, önemini çağlar boyu yitirmemiş, defalarca kopya edilmiş, çeşitli dillere çevrilmiştir. 1206 tarihli bir diğer nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmet Koleksiyonuna 3472 envanter numarasıyla kayıtlıdır. Bekir Çıkar-Abdülkadir Yörük, "Mekatronik Biliminin Öncüsü İsmail El-Cezeri" *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, (2015), s. 175-194.

126 İsmail Hakkı Konyalı, "Kütüphanelerimizden Çalınan Milyonluk Eserler", *Yeditepe Mecmuası*, 2 İlkteşrin 1935, VI/134 ve 135; Müjgan Cunbur, "Batıya Kaçırılan Kitaplarımız", s. 11-12.

ve kitaplara ihanetle geçirdiği anlaşılan Kütüphane Müfettişi Muavini Salih Efendi'nin bu işte parmağı var mıdır bilemesek de onun görev süresinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Kütüphane müfettişi Hayret Efendi, “Kütüphane Muhafazası ve İstifade Olunur Hale Getirilmesi Hakkında Layiha” adıyla hazırlayarak sadarete sunduğu layihasının bir maddesinde, kitapların tamirinde bugün de uygulanan bir kurala işaret eder. Kitaplar, “ince mücellitler tarafından kendi kâğıdıyla nazikçe tamir edilmelidir”. Hayret Efendi'nin dikkat çektiği hususlardan biri de kitap hırsızlığıdır. Bu durum kütüphanelerdeki kitap sayısını ciddi oranda azaltmakla birlikte müzayedeler, kitapçılar ve kayıtsız el altından yapılan satışlara engel olmak mümkün olamamaktadır. 1905'te, kitap hırsızlığında yeni bir dönemin başladığını tespit etmek mümkündür. Çalınan kitaplar, üzerlerindeki vakıf mühürleri ve vakıf kayıtları silinerek satılmaya devam etmektedir.¹²⁷

Kitapların Devlet Malı Niteliği Alması

Osmanlı Devleti'nin güçlü dönemlerinde kitaplar ve sanat eserleri çeşitli yollarla imparatorluk içine dâhil ediliyorken, zayıflamaya başladığı andan itibaren cami, medrese, tekke ve zaviyelerde bulunan vakıf eserleri çok düşük ücretlere yabancılara satılarak ülkeden çıkarılmıştır. Bunlar arasında vakıf kitaplarının çoğunlukta olduğu bir gerçektir. Zira düşük ücretler sebebiyle hâfız-ı kütüblerin pek uğramadığı veya ısıtma sorunu sebebiyle artık kullanılmayan camilerdeki kitap dolaplarından kitapların birer ikişer eksildiği fark edilememektedir. Ancak, 1861'de yaklaşık dört-beş bin kitabın eksikliği kayıtlara geçmiş durumdadır.¹²⁸

Silahdar Şehit Ali Paşa'nın 1716 gibi nispeten erken bir tarihte fark ederek, yurtdışına kitap/eser çıkışını tespit ederek yasaklamasıyla ilgili aldığı önlem münferit bir çaba olarak kalmış ve sebebi anlaşılammıştır. Eserlerin yurtdışına çıkarılmasının vereceği zararlar üzerinde düşünülmeyeğinden gerekli önlemler alınmamış, bu sebeple Osmanlı Devleti'nin son derece güçsüzleştiği 19. Yüzyılda yabancılar kazılardan çıkan antik eserleri dahi rahatlıkla ülkelerine götürmüşlerdir. Acı olan şudur ki Osmanlı Devleti'nin yaptığı ilk düzenlemede yazma kitaplarla ilgili bir madde yoktur. Büyük bir aşama olsa da bu nizamname sadece kazılar sonrasında toprak altından çıkan tarihî eserlerin korunmasıyla ilgilidir. İzmir Valisi Hekimbaşı İsmail Paşa'nın (ö.?) önerileri doğrultusunda 13 Şubat 1869'da, tarihî eserlerde yapılan tahribatlar ve kültür varlıklarının çalınması ve yurtdışına çıkarılmaması için ilk Âsâr-ı Atıka Nizamnamesi yürürlüğe konulur.¹²⁹ 1874 tarihli nizamname kazılarla toprak altından çıkarılan eserlerin paylaşımını düzenlerken,¹³⁰ 1884 tarihli nizamname ile kazılardan çıkan eserlerin paylaşımı durdurularak

127 Bu tarz kitap satışlarının engellenmesiyle ilgili tezkire kaydı için bk. BOA, Zabtiye Nezareti Belgeleri (ZB) 390/53, 25 Cemaziyelahir 1323/27 Ağustos 1905.

128 BOA. İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL) 199/6228/1, 19 Cemaziyelahir 1278/22 Aralık 1861.

129 Mehmet Şahin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Müzecilik Tarihi 1846-1938*, KDY, İstanbul 2020, s. 48.

130 1874 Nizamnamesi için bk. BOA. Sadaret Mukavelenamer (A.) DVN.MKL.) 12/5, 28 Safer 1291-16 Nisan 1874.

eserlere “devlet malı” kimliği verilir.¹³¹ Bu gelişmelere rağmen hâlâ içinde vakıf eserlerinin bulunduğu İslami eserlerle ilgili bir yaptırım bulunmamaktadır.

Nihayet 1906 tarihli Âsâr-ı Atıka Nizamnâmesinde İslami eserler ilk kez devlet malı sayılmıştır.¹³² Ancak cami, mescit, türbe ve zaviyelerde bulunan vakıf kitapların takibi ve korumasını yapmak o kadar da kolay değildir. Evkaf Nazırı Halil Hammâde Efendi, İslâm ve Osmanlı eserlerinin korunmasına gerekli önemin verilmediğini Bursa ve Gebze’de bulunan camilerde gerçekleştirilen hırsızlık olaylarından örnekler vererek ortaya koymaktadır.¹³³ Bu çıkışlar işe yaradığı olmalıdır ki Zabtiye Nezareti’nin konuyla ilgilendiği görülür. Şöyle ki 1907’de vakfedilmiş olan Kur’an-ı Kerim ve diğer kitaplardan vakıf ibareleri silinerek satılmalarına engel olunması için Zabtiye Nezareti ilave bazı önlemler almıştır.¹³⁴ Evkaf-ı Hümâyün Nezareti, kitap kayıplarını engellemek için sahaflarda bulunan kitapları da incelemeye başlamıştır. Bu kontrollerin netice vermeye başladığı görülür. Mesela Çarşığı Kebir’de Şamlı Şerif Efendi’nin dükkânında satılan kitapların muayenesinde, Kılıç Ali Paşa Medresesi’ne vakfedilmiş kitaplardan olduğu anlaşılan iki adet kitap tespit edilerek Evkaf-ı Hümâyün Nezareti’ne iade edilmiştir.¹³⁵ (Resim-4) Ayasofya Cami Kütüphanesi’nde 1886 tarihinde yapılan sayımda eksikliği bildirilen 7 kitap ve murakkadan sonra, 1909 yapılan sayımında da Yakut el-Mustasimî hattıyla bir *Kur’an-ı Kerim*, kıymetli bir *Mekke Tarihi* ve *Şahnâme* her biri 70’şer İngiliz lirasına satılarak Avrupa’ya kaçırılırken yakalanmıştır.¹³⁶ İçinde kitapların da olduğu taşınır vakıf eserlerin kaybının önüne geçilebilmesi için Evkaf Nazırı Hayri Efendi’nin çabalarıyla II. Meşrutiyet’in ilanından sonra 1909 yılında, vakıf eserlerin bir çatı altında toplanmasıyla ilgili çalışmalara başlanmıştır.¹³⁷ Toplanan vakıf eserleriyle 1914 yılında Evkâf-ı İslâmiye Müzesi (Türk ve İslam Eserleri Müzesi) kurulmuştur.¹³⁸

Sonuç

Yüzyıllar boyunca bilgi değeri kadar kitabın fiziki varlığı da kıymetli olmuştur. Mücevher veya değerli herhangi bir eşya gibi müzayedelerde dahi alınıp satılan kitapların ciddi bir piyasası vardır.¹³⁹ Ancak, medrese öğrencileri başta olmak üzere ilim talep eden ancak kitabı

131 Padişah tarafından onaylanan nüsha için bk. BOA. Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d.) 25145, 23 Cemaziyelahir 1301/21 Şubat 1884.

132 Wendy Shaw, *Osmanlı Müzeciliği, Müzeler, Arkeoloji ve Tarihinin Görselleştirilmesi*, Çev. Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 257, Mehmet Şahin, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Müzecilik*, s. 185.

133 *Age.*, s. 186.

134 BOA, Zabtiye (ZB.) 390/53, 25 Ağustos 1323/7 Eylül 1907.

135 BOA, MF.MKT. 1035/20, 8 Zilhicce 1325/12 Ocak 1908.

136 Müjgan Cumbur, “Batıya Kaçırılan Kitaplarımız”, s. 15.

137 Evkâf-ı Hümâyün Nâzırı’nın, Asâr-ı İslâmiye ve Osmanîye’ye ait eserlerin korunabilmesi için Evkâf-ı İslâmiye Müzesi kurulması gerektiğine ilişkin tezkiresi için bk. BOA. ŞD. 201/31/2, 19 Safer 1327/12 Mart 1909.

138 Tahsin Öz, “Ahmed Fethi Paşa ve Müzeler”, *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, V, (1949), s. 6.

139 Kitapların satışının yapıldığı sahafların lonca şeklinde bir teşkilatı bulunmaktadır. Teşkilatın başında sahafların seçimiyle gelen sahaflar şeyhi yer alırken, kitap müzayedelerinde görev yapan sahaf dellalı ve zaman içinde sahaflar

satın alamayan okuyucu yazarak kendi kitabına sahip olabilirdi. Halkın ibadet, sosyalleşme ve eğitim faaliyetleri için bir araya geldiği kamusal bir alan olan cami içlerine kurulan çoğu zaman bir-iki dolaplık mütevacı kütüphaneler halkın bilgilenme ve okuma ihtiyacını gidermeye hizmet etmeyi amaçlamıştır. Cami kütüphaneleri, verdikleri hizmetler ve ödünç kitap vermeleri açısından değerlendirildiklerinde ilk halk kütüphaneleri olarak kabul edilebilir. Kimi zaman yaşadığı sürece kendini hafız-ı kütüb olarak atayan vâkıflar, belirledikleri kurallar çerçevesinde, kitaplarını topluma açık bir alan olan camii içinde okunması ve istinsah edilmesi için ödünç verirdi. Bu kütüphanelerin en önemli avantajlarından biri, vâkıfı müstakil bir bina yapma külfetinden kurtarmasıdır.

Kitaba rahat ulaşamayan farklı halk katmanlarına hizmet vermeyi amaçlayan bu kütüphaneler, kitap çeşitliliği açısından şaşırtıcıdır. Çoğunluğu dini kitaplar olsa da içlerinde *Nehcetü'l Lugat*, basma *Vankulu Lügatı* ve *Kanunnâme-i Cedid*¹⁴⁰ gibi kaynak kitaplar yanında, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Marifetnâme'si*, *Hümayunnâme*, *Divân-ı Sâmî*, *Tûtînâme*, *Husrev u Şîrîn*, *Târih-i Kara Nişancı*, *Şerh-i Gülîstan* gibi tarih ve edebiyat kitapları bulunur.¹⁴¹ Ayasofya Camii Kütüphanesi'nde Dünya bilim tarihi açısından çok önemli bir kitap olan Ebu'l – 'Izz İsmâ'il b. Er-Rezzâz El-Cezerî'nin 1205 tarihli *El-Câmi' Beyne'l-İlm ve'l-'Amel'in-Nâfi' fi Sinaâ'ti'l-Hiyel* isimli kitabın bulunması özel bir örnektir.¹⁴²

Vâkıfların kitaplarını korumak için koydukları önlemler yüzyıllar içinde önemini kaybetmemiş bilakis temel yöntemlerin belirlenmesine öncü olmuştur. Kitapların buldukları yerden çıkarılmamaları, rehin kefil zorunluluğu, düzenli temizlik ve bakım (pasif konservasyon), ciltleme ve periyodik sayımlar, ufak değişikliklerle günümüzde de kullanılmaya devam etmektedir. Vâkıfın vakfiyesine koyduğu şartlar, asla düşünemeyeceği tehlikelerin bertaraf edilmesine hukuki zemin hazırlamıştır. Camilere vakfedilen kitapların camiden dışarı çıkarılmama şartı bürokrasinin işini kolaylaştırmıştır. Şöyle ki 1894'te Fransa Konsolosu Mösyö Heloviz'in İslam coğrafyasıyla ilgili yaptığı çalışmalarda, tarih ve coğrafya alimi İbn Fazlullah el Ömerî'nin (ö.749/1349) 14. yüzyılda hazırladığı İslam ülkelerinin coğrafyasıyla ilgili *Mesâlikü'l Ebsar fi Memâlik'il Emsar* isimli kitabı üzerinde çalıştığını, ancak mevcut nüsha yanık olduğu için rahat okunamadığından, kitabın Eski Saray veya Köprülü Kütüphanesi'nde bulunabilecek iyi bir nüshasının iade edilmek üzere bir süreliğine Fransa'ya Hariciye Nezareti Kütüphanesi'ne gönderilmesini talep eder.¹⁴³ Yapılan incelemeler sonunda bu kıymetli ve nadir kitap Ayasofya Camii vakıf kitapları

şeyhinin görev ve yetkilerine sahip olan sahaflar kethüdası bulunmaktadır. İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş, İstanbul 2013, s. 209-226.

140 Mehmed Vahid Efendi [ibni] Osman Efendi ibni Ali Ağa, Evkâf-ı Hümayun Mahkemesi, 19 Zilkade 1226/5 Aralık 1811, Sicil No: 315, s.137-138; Burak Delibaş, 19-20. Yüzyıl Osmanlı Kütüphanesi Vakfiyeleri (İstanbul Kadı Sicillerine Göre Metin ve İnceleme), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 114-122.

141 Hüseyin Efendi ibni Mahmud bin Abdullah, Mahmud Paşa Mahkemesi, 22 Safer 1259/24 Mart 1843, Sicil No: 43, y. 40b.

142 İsmail Hakkı Konyalı, "Kütüphanelerimizden Çalınan Milyonluk Eserler", *Yeditepe Mecmuası*, 2 İlkteşrin 1935, VI/134 ve 135; Müjgan Cumbur, "Batıya Kaçırılan Kitaplarımız", s. 11-12.

143 BOA, MF.MKT.224/5/2, 25 Temmuz 1894.

arasından çıksa da bazı ciltleri eksiktir. Ayrıca vakıf kitap olduğu için camiden çıkmama şartı vardır.¹⁴⁴ Maarif Nezareti, irade-i seniyye ile yerinden çıkarılıp verilebilir dese de vakıf kitabın cami dışına çıkamayacağı fetvası bu nadir kitabın Mösyö Heloviz'in incelemesi için Fransa'ya gönderilmesine engel olur.¹⁴⁵

Vakıfların, yüzyıllar boyunca kitapları korumaya yeteceğini düşündükleri şartlar son yüzyıllarda doğru uygulanmadığı için yetersiz kalmıştır. Büyük gelirlere sahip olmayan kitap vakıflarının hafız-ı kütüblere verdiği cüzi ücretlerin yetersizliği, kitapların ehil olmayan kişilere teslim edilmesine veya sahipsiz kalmasına sebep olmuştur.¹⁴⁶ Ayrıca 19. yüzyıl hiç beklenmeyen sorunlar ve kayıplar dönemidir. Fetihlerle geniş coğrafyalara yayılan Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanına dağılmış halde bulunan cami kütüphaneleri, hızla kaybedilen topraklarla birlikte dağılma ve yok olma sürecine girmiştir. Her ne kadar Sultan II. Abdülhamid döneminde, elden çıkan topraklardaki kitapların toplanmasıyla ilgili çalışmalar yapılmışsa da¹⁴⁷ kapsayıcı ve sürdürülebilir önlemler alınmadığından yetersiz kalmıştır.

Farkındalığına ve gayretine rağmen Osmanlı Devleti, vakıf kitapları ve eserleri koruma ve toplama işinde başarılı olamamıştır. 19. yüzyılda mücadele etmek zorunda kaldığı siyasi olayların ağırlığıyla taşınır ve taşınmaz eserlerin takibini yapamamıştır. Bir cami içinde, her biri ayrı vakfiyeye sahip kitapların bulunduğu yerde korunmasıyla ilgili zorluklar olduğu aşikâr olmakla birlikte, en azından kaybedilmeyen coğrafyalarda eserleri korumanın bir yolunun bulunması koleksiyonları muhafaza edebilirdi. Zira vakıfların şartları dışında, daha genel kurallar çerçevesinde toplanıp birleştirilerek oluşturulan yeni koleksiyonlarda, yeni yerlere taşınan kitapların mevcudunda ciddi eksiklikler ortaya çıkmıştır.

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte eski eserlerle ilgili düzenlemeler yapılmaya başlanmışsa da eserler yerlerinden hareket ettirilmiş ve yeni karışıklıklar oluşmuştur. 9 Kasım 1922 tarihli "Müzeler ve Âsâr-ı Atıka Hakkında Talimatnâme" başlıklı genelge, millî, İslâmî ve güzel sanatlara ait eserlerin, ayrıca İslâm öncesi eserlerin toplanması, müzelere konması ve envanterinin yapılmasının şartlarını belirlemiştir.¹⁴⁸ Bu talimatname ile eski eser devlet malı olarak kabul edilmişse de vakıf kitapların, ait olduğu koleksiyon içinde ve vakıf şartlarına bağlı olarak değerlendirilmesi gerçekleştirilememiştir. Sonraki yıllarda cami kütüphanelerindeki vakıf kitapların, koruma amacıyla Süleymaniye, Nur-u Osmanîye gibi merkezî kütüphanelerde bir araya getirilme çabası vardır. Buna rağmen mülkiyetleri Millî Eğitim Bakanlığı, Kültür Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü olmak üzere devamlı değişen kurumsal yapılar bünyesinde, yeni müzeler ve kütüphaneler açma gayretleri içinde kitaplar oradan oraya

144 25 ciltlik kitabın 1, 17, 21 ve 23. ciltleri eksik çıkmıştır. BOA, MF.MKT. 224/5/5, 20 Safer 1312/23 Ağustos 1894.

145 BOA, MF.MKT.224/5/6; Sadrazam kitabın eksik ciltlerinin nerede olduğunun araştırılmasını ister. BOA, MF.MKT. 224/5/7, 12 Rebiülahir 1312/13 Ekim 1894. Maarif Nezareti tarafından yapılan incelemelerde ilk kayıtlara bakıldığını ve kitabın bu ciltlerinin eksik olarak vakfedildiğini tespit edilir. BOA, MF.MKT. 224/5/8, 27 Rebiyulahir 1312/28 Ekim 1894

146 Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, s. 457-460.

147 İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Tarihinin Bilinmeyenleri*, Timaş, İstanbul 2014, s. 291-312.

148 Fâik Reşid, *Ma'ârif Düsturu*, c. I., İstanbul 1927, s. 371-373.

savrulmuştur. Maalesef geçen koskoca bir yüzyılda camilere vakfedilen kitapların tespiti, korunması, araştırmacı hizmetine sunulması hususlarında gerekli tüm adımlar atılamamıştır. Sayısal ortamda dahi cami kütüphanelerinin vakfiyelerinde kitapların listesi ve bugün hangi kütüphanede bulduklarına dair derli toplu bir çalışma henüz hazırlanamamıştır. Vakfiyelerdeki koruma yöntemlerinin miadı dolmakla birlikte yeni usullerle daha genel kapsamda vakfiye şartlarının yerine getirilmesi, vakıf kültürünün temeli açısından doğru bir uygulama olacaktır. Ancak günümüzde vakıf kitapları, ne yazık ki geçmişte olduğu gibi vakıf kaydı taşıyan sayfaları, mühürleri yok edilerek müzayedelerde, sahaflarda, antikacılarda ve yeni bir yöntem olarak internet sitelerindeki açık arttırmalarda satılmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A. {DVNSHM.d.) d.34, h.272; d.133, h.232

Sadaret Mukavelenamer (A. {DVN.MKL.})12/5

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair (A. {MKT.NZD.})372/96; 451/54

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.)1541/115541/3; 3627/272008; 3848/288527/2

Cevdet Tasnifi Maarif Belgeleri (C.MF.) 2/100; 81/4012

Evkaf Defterleri (EV.d.) 21346

Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d.) 25145

İbnülemin Tasnifi Hatt-ı Hümâyûn Belgeleri (İE.HAT.) 4/388

İbnülemin Tasnifi Vakıf Belgeleri (İE.EV.) 53/5892

İrade Dahiliye (İ.DH.) 316/20390/1, 2; 838/67396

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.) 199/6228/1, 2, 3; 467/21180/1

Kamil Kepeci Tasnifi Defterleri (KK.d.) 217

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT.)76/51; 82/112; 224/5/2, 5, 6, 7, 9; 1035/20; 1077/13/2

Şura-yı Devlet (ŞD.) 201/31/2; 2479/28/3

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TSMA.D.) 7029, 9559

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TSMA.E.) 61/1-2=381/32; 177/725=117/5; 3099/5=572/5; 6090/1=753/74; 7218/1-815/18; 11747/1-1002/27

Zabtiye (ZB.) 390/53

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGMA.d. 572, 578, 582/1, 591, 744

Kütüphane Kaynakları

İBB. Atatürk Kitaplığı. Muallim Cevdet. (M.C.) O. 61

Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Fihrist 3

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3752/2

Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Ağa Cami 134

Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan 12

Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa 104-105

Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 349

Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar 251

Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Câmî 150

Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Yeni Yazmalar (YY.)75

Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Emanet Hazinesi (E.H.) 3028

Nuruosmaniye Kütüphanesi, Fihrist 6

Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi 2196

Bursa Eski Eserler Kütüphanesi, Ulu Cami 435

Vakfıyeler

Abbas Ağa İbni Abdurrezzak Vakfı, Şer'iyeye Sicilleri, Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği Mahkemesi, 1 Recep 1080-25 Kasım 1669, Sicil No: 63, y. 16-22.

- Ali bin Recep Vakfı, Şer'iyeye Sicilleri, Rumeli Sadareti, Sicil No: 3, y. 240.
- Abdi Efendi ibni Mehmed, Üsküdar Mahkemesi, 1 Rebiyülahır 1044-25 Ağustos 1634, Sicil No: 179, y. 50a-51b.
- Abdülkâdir Efendi Vakfı, Şer'iyeye Sicilleri, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, 25 Muharrem 1086 – 21 Nisan 1675, Sicil No: 8, y. 62a-b.
- Abdülkâdir Beyefendi ibni Melek Mehmed Paşa Vakfı, Galata Mahkemesi, 26 Rebiyülevvel 1223-22 Mayıs 1808, Sicil No: 564, s. 63b-64a.
- Abdurrahman Efendi ibni Mehmed Efendi Vakfı, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 20 Rebiyülahır 1129-3 Nisan 1717, Sicil No: 107, y. 99-102.
- Abdurrahman bin Mustafa (Büzürg Ağa), Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadareti Mahkemesi, 11 Recep 1001-13 Nisan 1593, Sicil No: 21, y. 13a-14a.
- Abdurrahim Efendi ibni Mehmed Efendi Vakfı, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği, 20 Rebiyülahır 1129-3 Nisan 1717, Sicil No: 107, y. 99-102.
- Abdurrahim Efendi ibni Mehmed Efendi, Şer'iyeye Sicilleri, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 20 Rebiyülevvel 1129-3 Nisan 1717, Sicil No: 107, y. 99-102.
- Bursa Şer'iyeye Sicilleri, A.156/208, y. 24b.
- Davud Efendi Vakfı, Üsküdar Mahkemesi, 13 Rebiyülahır 1093-20 Nisan 1682, Sicil No: 287, y. 89a-b.
- El-Hâc Mehmed Arif Efendi ibni Süleyman bin Hüseyin, Davud Paşa Mahkemesi, 25 Cemâziyelâhir 1258-3 Ağustos 1842, Sicil No: 129, y. 13-14.
- Fatma Sultan ibnetü Mahmud Paşa vakfı için bk.Şer'iyeye Sicilleri, İstanbul Bâb Mahkemesi, 1 Cemâziyülevvel 1083-24 Eylül 1672, Sicil No: 14, y. 115a-b.
- Ferruh Kethüda ibni Abdülhalim Vakfı, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, (10) Şaban 973-2 Mart 1566, Sicil No: 2, y. 26a-96b.
- Galata Kadısı Hıfzı İbrahim Efendi Vakfı, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 26 Zilkade 1120-6 Şubat 1709, Sicil No: 115, s. 99-101.
- Hacı Mehmed Arif Efendi ibni Süleyman bin Hüseyin Vakfı, Davud Paşa Mahkemesi, 25 Cemâziyelâhir 1258-3 Ağustos 1842, Sicil No: 129, y. 13-14.
- Hacı Ahmed Çelebi Vakfı, Şer'iyeye Sicilleri, Ahî Çelebi Mahkemesi, 10 Şaban 1105-6 Nisan 1694, Sicil No: 78, y. 12a-b.
- Hacızâde Mustafa Efendi ibni Ali Vakfı, 5 Zilhicce 1086-20 Şubat 1676, İstanbul Bâb Mahkemesi, Sicil No: 25, y. 184b-185a.
- Hüseyin Efendi ibni Mahmud bin Abdullah, Mahmud Paşa Mahkemesi, 22 Safer 1259-24 Mart 1843, Sicil No: 43, y. 40b.
- Lâtibe Hatun binti Abdullah, İstanbul Bâb Mahkemesi, 2 Ramazan 1077-2 Şubat 1667, Sicil No: 3, y. 93 a-b.
- Mahmud Bey bin Abdullah el-Mennan Vakfı, Şer'iyeye Sicilleri, Galata Mahkemesi, 1 Ca 1002-1594, Sicil No:17, y. 187-188.
- Mahmud Efendi ibni Süleyman Vakfı, 29 Recep 1099-30 Mayıs 1688, Şer'iyeye Sicilleri, Ahî Çelebi Mahkemesi, Sicil No: 64, y. 45b-46a.
- Mahmud Efendi ibni Abdullah, Ahî Çelebi Mahkemesi, 1 Safer 1083-29 Mayıs 1672, Sicil No: 29, y. 23-b.
- Mehmed Efendi [ibni] Abdurrahim Efendi Vakfı, Şer'iyeye Sicilleri, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, (20) B 1097-12 Haziran 1686, Sicil No: 12, y. 109b.

- Mehmed Vahid Efendi [ibni] Osman Efendi ibni Ali Ağa, Evkâf-ı Hümâyün Mahkemesi, 19 Zilkade 1226-5 Aralık 1811, Sicil No: 315, y. 137-138.
- Mehmed Zihni Efendi ibni Mehmed Efendi, İstanbul Bâb Mahkemesi, 10 Rebiyülevvel 1181-6 Ağustos 1767, Sicil No: 238, y. 79b-80a.
- Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfıyesi, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 20 Zilhicce 1078-1 Haziran 1668, Sicil No: 63, y. 24-28.
- Musa Efendi ibni Şeyh Ali Efendi, İstanbul Bâb Mahkemesi, 15 Cemaziyülahır 1112-27 Kasım 1700, Sicil No: 70, y. 82 a-b.
- Mukabeleci Mehmed Efendi Vakfıyesi, 9 Ramazan 1107-12 Nisan 1696, İstanbul Mahkemesi, Sicil No: 22, y. 66a-b.
- Müderis Kâsım b. Hâbil Efendi Vakfıyesi, Şer'ıyye Sicilleri, Balat Mahkemesi, Sicil No: 2, y. 81b-82 a.
- Seyyid Ahmed Revnakî Efendi ibni Hüseyin bin İbrahim, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, 13 Şaban 1251-4 Aralık 1835, Sicil No: 1398, y. 87b-89b.
- Seyyid İbrahim Sarım Efendi ibni Mustafa Efendi, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, 27 Muharrem 1228-30 Ocak 1813, Sicil No: 925, y. 73b-76b.
- Seyyid Mehmed Ragıb Efendi ibni Şeyhülislam Yasincizâde Seyyid Abdülvehhab Efendi Vakfıyesi, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, Sicil No: 418, y. 49 a.
- Seyyid Mustafa Efendi ibni Hasan Vakfıyesi, Mahfel-i Şer'ıyyat Mahkemesi, 13 Cemâziyelâhir 1284-12 Ekim 1867, Sicil No: 21, y. 31b.
- Seyyid Yusuf Efendi ibni Fazlullah Vakfı, Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadâreti Mahkemesi, 25 Şaban 1163-30 Temmuz 1750, Sicil No: 250, y. 26 a-27b.
- Şeyh Ali Efendi ibni Salih el-İspirî, Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadâreti Mahkemesi, 15 Cemaziyülahır 1092-2 Temmuz 1681, Sicil No: 129, y. 816a.
- Şeyh Seyyid Abdülkadir Efendi ibni Seyyid Şeyh Nureddin Efendi, 5 Rebiyülevvel 1143-18 Eylül 1730, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No: 383, y. 58b-59 a.
- Râbia ibnetü Mehmed Ağa, İstanbul Bâb Mahkemesi, 1 Cemaziyelahir 1124-6 Temmuz 1712, Sicil No: 98, y. 68 a-b.

Umur Bey Vakfıyesi, 848 – 1449

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Ahmed Zeki, *Dersaadet Umumi Kütüphaneleri Tanzim ve Tensikine Dair; Sadrazam Hilmi Paşa Hazretlerine Takdim Olunan Tahrir*, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet 1325.
- Aktan, Hamza, “Miras”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXX, (2020), s. 143-145.
- Berkan, Ömer Lütfi – Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıflar Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihi*, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul 1970.
- Buluş, Ayşe, *15-18. Yüzyıl Osmanlı Kitap Vakfıyeleri (İstanbul Kadı Sicillerine Göre Metin ve İnceleme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Cunbur, Müjgan, “Batıya Kaçırılan Kitaplarımız”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, VIII/ 1, (1959), s. 3-16.
- _____, “Vakfıyelerine Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XI/12, (1962), s. 3-21.
- _____, “Yusuf Ağa Kütüphanesi ve Kütüphane Vakfıyesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (TAD) I/I (1963), 203-217.

- Çavdar, R.Tuba, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kütüphanecilik Bölümü, İstanbul 1995.
- _____, “Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinde Görevin Kötüye Kullanılmasına Dair Bir Örnek: Müfettiş Muavini Salih Efendi'nin Kitap Hırsızlığı”, *Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları*, XXXI/1, 2007, s. 189-194.
- Çıkar, Bekir-Abdülkadir Yörük, “Mekatronik Biliminin Öncüsü İsmail El-Cezerî” *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, (2015), s. 175-194.
- Delibaş, Burak, *19-20. Yüzyıl Osmanlı Kütüphane Vakfiyeleri (İstanbul Kadı Sicillerine Göre Metin ve İnceleme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Diker, Sevgi Ağca, *Osmanlı Saray Teşkilatında Has Oda*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2021.
- Erünsal, İsmail E., “Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lütfi Hakkında Birkaç Not”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 33, (1982), s. 57-78.
- _____, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II Kuruluştan Tanzimata Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 1988.
- _____, “Fatih Kütüphanesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi DİA*, XII, (1995), s. 250.
- _____, “Kütüphane”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi DİA*, XXVII, (2003), s. 11-32.
- _____, “Şehid Ali Paşa Kütüphanesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi DİA*, XXXVIII, (2010), s. 435-436.
- _____, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş, İstanbul 2013.
- _____, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri Şahıslardan Eserlere Kurumlardan Kimliklere*, Timaş, İstanbul 2014.
- _____, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, 3. Baskı, Timaş, İstanbul 2020.
- _____, “Kâtib-i Kütüb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi DİA*, XXV, (2022), s. 40-41.
- _____, “Ahmed Zeki Bey'in İstanbul Kütüphanelerinin Tanzimine Dair Raporu”. *Antoloji I*, s. 323-352.
- Fâik Reşid, *Ma'ârif Düstûru*, I., İstanbul 1927, s. 371-373.
- Hüseyn Hüsameddin, *Amasya Tarihi I*, Hikmet Matbaası, İstanbul 1327.
- Koç, Aylin, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi DİA*, XXXVI, (2009), 229-231.
- Konyalı, İsmail Hakkı, “Kütüphanelerimizden Çalınan Milyonluk Eserler”, *Yeditepe Mecmuası*, VI/ 134, 135, (1935).
- Kut, Günay-Nedret Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2021.
- Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, Haz. Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır-Ahmet Zeki İzgör, c. II, (1115-1134/1703-1722) Klasik Yayınları, İstanbul 2013.
- Şahin, Mehmet, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Müzecilik Tarihi 1846-1938*, KDY, İstanbul 2020.
- Shaw, Wendy, M.K., *Osmanlı Müzeciliği, Müzeler, Arkeoloji ve Tarihinin Görselleştirilmesi*, Çev. Esin Soğancılar, *İletişim Yayınları*, İstanbul 2020.
- Ötügen, Adnan, “İstanbul Kütüphaneleri Hakkında 48 Yıl Önce Devrin Sadrazamına Sunulmuş Bir Rapor”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni (TKDB)*, V/ 3, (1956), s. 206-226.
- Öz, Tahsin, “Ahmed Fethi Paşa ve Müzeler”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, V/ 6, (1949), s. 2-15.

- Soysal, Özer, *Cumhuriyetten Öncesi Dönem Kütüphaneciliği (Sosyo-Ekonomik Yapı Üzerine Bir Araştırma)* (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), Ankara Üniversitesi DTCE, 1973.
- Yücel, Erdem, *Anılarıyla Tahsin Öz*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009.
- Uluçay, Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK, Ankara 1980.
- Ünver, Ahmet Süheyl, *İstanbul Rasathanesi*, TTK, Ankara 1969.

THE BOOK PROTECTION METHODS FROM THE ENDOWMENTS OF THE MOSQUE LIBRARIES TO THE REGULATIONS

Sevgi AĞCA DİKER*

Since the early development of Islamic civilization, in virtually every Islamic geography, libraries have been built in mosques, which are used by the Muslims to worship and socialise, and which serve as public spaces. The fact that the mosque, as a public space, brought together people from different social classes, enabled the donated books to reach a wider audience. In this regard, the first public libraries of the Ottoman state were those built with donated books inside mosques. Although they had a positive attitude towards making the libraries in mosques available to the public, the survival of the books was a top priority and thus many measures were taken to protect the books in the waqfs.

For centuries, the physical existence of the book has been as valuable as the information it contains. Like jewelry or any other valuable item, there is a large book auction market. Because the manuscripts were highly expensive, the readers, particularly the madrasah students, who pursued knowledge but were unable to afford the original book, could only buy those that had been copied by hand. Modest libraries inside mosques which served the public's need for education and reading were known to be public places where people gathered for worship, socialization and educational activities. Mosque libraries can be compared to the present day public libraries in that similar services are provided, such as book lending. Sometimes, the waqfs that recognized themselves as hafız-i kütub for as long as they lived would lend their books to be read and copied in the mosque under the rules they set. One of the obvious advantages of these libraries is that they save the waqf from the burden of constructing a separate building.

Modest mosque libraries, which aim to serve different social groups that do not have easy access books, are surprising in their variety of books. While the collections generally consist of Persian and Arabic books of tafsir, hadith, fiqh, grammar and Sufism, which form the basis of madrasah education, Turkish books such as Envârü'l-Âşîkîn, Gülzâr and Şîr'atü'l-İslâm are also found. Fatih Mosque catalog includes books such as Keşşâf, Beyzâvi Tefsiri, Sahih-i Buharî, Tarih-i Cengiz Han. As an example, Aynî Tarihi in Arabic is seen among the books dedicated to

* Dr., Galata Mevlevihanesi Museum Directorate, Istanbul / Turkey, agcasevgi@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7110-1317

Edirne Selimiye Mosque. Cihangir Mosque library includes Taberî, Battal Gazi, Cariyenâme, Yusuf-u Züleyha and İskendernâme. The source books such as Nehcetü'l Lugat, Vankulu Lüğati and Kanunnâme-i Cedid, the history and literature books such as Erzurumlu İbrahim Hakkı's Marifetnâme'si, Hümayunnâme, Divân-ı Sâmî, Tütînâme, Husrev u Şîrîn, Târih-i Kara Nişancı, Şerh-i Gülistan are found in the mosque libraries. With the books on mathematics and astronomy and sometimes even an astrolabe (an astronomy instrument used to determine the position of the stars) are found in these libraries. Finally, as a unique example, El-Câmi' Beyne'l- 'İlm ve'l- 'Amel'in-Nâfi' fî Sinaâ'ti'l-Hiyel by Ebu'l – 'Izz İsmâ'il b. Er-Rezzâz El-Cezerî is a very important book in terms of world science history and it is in the collection of the Hagia Sophia Mosque Library.

The measures taken by waqfs to protect their books have remained in over the centuries and have pioneered the determination of basic book preservation methods. These are almost identical to the measures taken today to preserve books in library and museum collections. Practices such as keeping books in place, securing them with pledges, regular cleaning and passive conservation, binding and periodic counting continue to be used today with minor changes. Waqfs aimed not only to preserve the physical well-being of the books through periodic counts but also to protect them from theft. However, to prevent book theft, more comprehensive measures than the basic regulations of the waqf were needed.

The first measures to protect the waqf books, sold in and out of the Ottoman State, were taken by Silahdar Grand Vizier Martyr Ali Pasha, who was a book lover. Although he banned the export of books abroad in 1716, he died a short time later. Since the grand viziers who took office afterward were not interested in the issue, the sales of waqf books continued. By the 19th century, books in mosque libraries in idle state began to decrease rapidly. During this period, it is seen that the first constructive measures were taken by the Ministry of Waqfs. However, in the first Âsâr-ı Atika Regulations, there are no strict legal provisions for the protection of books. In our country, when the term “ ancient artefacts ” is referred to, the first thing that comes to mind is those found under the ground; therefore, these artefacts gained the status of state property first. However, with the awareness raised, books have come to be identified and recorded and the collections became known. Although some of the manuscripts were preserved with the establishment of the Evkâf-ı İslamiye Museum, it was not possible to preserve all of them.

In this study, the libraries dedicated to mosques, many of which have a modest number of books, were examined through selected examples without defining a specific region. The protective clauses added to the waqfiya (deed) documents of the waqfs who established libraries in mosques in order to protect their books and whether these clauses were effective in protecting the books over the centuries are examined. In the 19th century, a period of great changes, undoubtedly put a lot of pressure on waqf books. In a rapidly changing world, mosques have moved away from being public places for education, and mosque libraries, which try to survive with low-income waqfs, have lost many of their books due to neglect. This study, which suggests

that mosques have played a vital role in disseminating information to different social groups for centuries, relies on studies related to the subject, including waqf books, archival documents, and regulations. Although there are some publications about waqf libraries, there are very few studies focusing on mosque libraries. In addition, there are no similar studies dedicated to the in-depth analysis of mosque libraries on a single topic. This study focuses on the development of mosque library waqfiyas for the preservation of books. However, these waqfs are still demanding the attention of scholars with many features that remain under-researched.